

Over de Romaanse en de neo-Romaanse kerk van St.-Odulphus te Borgloon

Elizabeth den Hartog en Jos Bleus

Inleiding

Over de voormalige kapittelkerk van St.-Odulphus in Borgloon is veel geschreven. De aandacht ging hierbij vooral uit naar de kerk als instituut, niet naar het kerkgebouw zelf. De Loonse kerk vond slechts vermelding in monumenteninventarisaties en overzichtswerken van de Maaslandse architectuur en beeldhouwkunst. Een aparte studie werd er nooit aan gewijd. Dat dit nu wel gebeurt, heeft te maken met twee ontdekkingen.

In het kader van een uitgebreid onderzoek naar de Romaanse sculptuur in Maastricht bracht Elizabeth den Hartog in oktober 2000 een bezoek aan de kerk van Borgloon. Omdat niet alle in de literatuur genoemde sculpturen te vinden waren, werd bij deze gelegenheid de zolder van de sacristie met een bezoek vereerd, waar, deels verscholen achter een kast, het leeuwendeel van de vermiste stukken werd teruggevonden. Bovendien bleken hier ook niet beschreven sculptuurfragmenten te zijn opgeslagen.

Ongeveer in dezelfde periode ontdekte Jos Bleus, die in het kader van zijn dissertatie over het Loonse kapittel aan de K.U. Leuven speurde naar materiaal over kerk en kapittel, op de zolder van de dekenij van Borgloon het onuitgegeven dagboek van de pastoordekens, waarin de verschillende herbouw- en restauratiecampagnes die de Loonse kerk in de negentiende en vroege twintigste eeuw heeft ondergaan, uitvoerig worden beschreven. Het betreft hier een ingebonden cahier met witte bladen met de afmetingen 20,5 x 16,5 cm, dat circa 2 cm dik is. Een belangrijk deel van het boekje werd geschreven door pastoor Haubrechts (1854-1894), namelijk folio 21 tot en met 97. Haubrechts werd opgevolgd door Alphonsus Hubertus Peumans (1894-1924)¹, onder wiens regime de Loonse kerk ingrijpend werd gerestaureerd. Zijn deel van de tekst beslaat folio 99 tot en met 137 en een zestal niet genummerde bladzijden.

De notities in het dagboek zijn van belang omdat ze aanwijzingen geven over de herkomst van de sculptuurfragmenten, waardoor een vollediger beeld kan worden geschetst van de twaalfde-eeuwse bouwcampagnes in en om de Loonse kapittelkerk dan voorheen mogelijk was. Daarnaast wordt gemeld wie de kunstenaars waren die de restauratie van de kerk vanaf 1903-1904 op zich namen en wie wat wanneer heeft vervaardigd. Het gaat hier om kunstenaars die betrokken waren bij veel kerkrestauraties in Belgisch Limburg, waarvan een aantal relaties had met of was opgeleid in de zogenaamde St.-Lucasscholen. Dit gegeven opent de mogelijkheid de gehele restauratiegeschiedenis in een groter historisch kader te plaatsen.

Dit artikel valt dan ook in twee delen uiteen. In het eerste deel staat de oorspronkelijke kerk centraal, in het tweede deel de totstandkoming van het huidige neo-Romaanse gebouw.

Het kerkgebouw

Tot 1796 was er aan de St.-Odulphuskerk in Borgloon een kapittel verbonden. In dat jaar werden als gevolg van de Franse Revolutie alle kerkelijke instellingen opgeheven en sloten de kerken hun deuren. Toen de St.-Odulphus in 1802 weer voor de eredienst in gebruik werd genomen, kwam er een pastoor aan het hoofd te staan. Het kloostercomplex bij de kerk had zijn functie verloren en zodoende werden in 1824, zonder pardon, de oude kapittelzaal en een deel van het kloosterpand afgebroken ten behoeve van de bouw van een nieuwe pastorie.² De rest van het kloosterpand volgde in 1857.³ Het kerkinterieur onderging een grondige verbouwing. De koormuren, die het kanunnikenkoor van de transeptarmen hadden afgescheiden, moesten in 1837, ondanks protesten van de bevolking, op initiatief van de toenmalige pastoor het veld ruimen om meer ruimte voor het kerkvolk te scheppen. Ook het koorgestoelte verdween en altaren werden verplaatst.

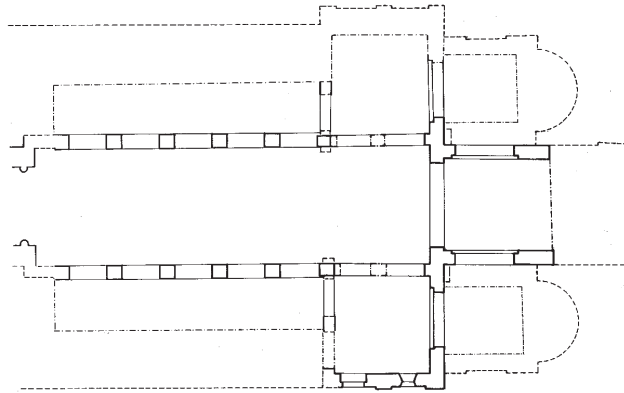
Het huidige aanzien van de kerk van Borgloon wordt echter vooral bepaald door de restauratie van de architecten Hyachintus Martens (1847-1919) en Vincent Lenertz (1864-1914), die tussen 1903 en 1904 de veranderingen die in de achttiende eeuw waren doorgevoerd, grotendeels teniet deden om zo de Romaanse oerfase terug te brengen. In 1904 meldde pastoor-deken Peumans vol trots: “Na in den winter veel koude geleden te hebben in de noodkerk van planken, heb ik het geluk gehad onze oude Parochiale kerk, gansch hersteld in haren oorspronkelijken romanschen stijl en merkelyk vergroot, te kunnen voorlopig wijden, den 29ste april [...]”.⁴ De eigenlijke consecratie had plaats op 26 juni 1905, maar daarmee waren de werkzaamheden nog lang niet voltooid, want pas in 1922 zou de laatste hand aan het vernieuwde kerkgebouw worden gelegd.

De kerk van Borgloon is met de noordzijde naar het stadje toegekeerd (afbeeldingen 1 en 2).⁵ De hoofdingang bevindt zich in de meest noordwestelijke schiptravee. Het bouwwerk is opgetrokken uit kleine, ruwe, volledig onbewerkte rivierkeien en silexscherven in een onregelmatig verband, met enkele zwaardere brokken op de hoeken. Hier en daar komen Romeinse tegels voor.

In haar huidige vorm bestaat het kerkgebouw uit een 36 meter hoge, zware westtoren die deels is ingebouwd in het schip. Het schip is basilikaal van opzet en toont een naar verhouding brede middenbeuk die aan beide zijden wordt geflankeerd door twee zijbeuken van elk zes traveeën. De lichtbeukvensters zijn aan het exterieur omlijst door halfroond afgesloten spaarnissen zonder imposten. De binnenste zijbeuken zijn gedekt met lessenaarsdaken,

Afbeelding 1: gereconstrueerde plattegrond van de St.-Odulphuskerk in Borgloon. De nieuwe delen van de kerk zijn met streepjes weergegeven; de gereconstrueerde delen met streepje-punt. De rest behoort tot de oorspronkelijke bouw. Op de plattegrond ontbreekt de toren. Uit: H.E. Kubach & A. Verbeek, Romanische Baukunst an Rhein und Maas. Katalog der vorromanischen und romanischen Denkmäler, deel I, Berlijn 1976, 131.

Afbeelding 2: het exterieur van de St.-Odulphuskerk in Borgloon.

de buitenste hebben kapelvormige schilddaken. In het interieur is het meest westelijke pijlerpaar met de toren verbonden door een muurdeel, dat net iets smaller is dan de pijlers zelf. Aan het westelijk uiteinde van de zuidelijke zijbeuken is een rechthoekige uitbouw. Middenschip en binnenste zijbeuk worden van elkaar gescheiden door rechthoekige pijlers (129 x 112 cm), de beide zijbeuken door hardstenen zuilen met teerlingkapitelen. Oostelijk van schip en zijbeuken is een transept, waarvan de noord- en zuidmuren nauwelijks uitspringen ten opzichte van de zijbeukmuren. Oostelijk van het transept is in het verlengde van schip en kruising een inspringend, langgerekt rechthoekig koor met aan weerszijden een kleine vierkante kruisgewelfde kapel met een inspringende apsidale sluiting. De zijbeuken zijn overwelfd met kruisgraatgewelven; schip, transept en koor hebben een vlakke zoldering.

Geheel nieuw zijn de dubbele zijbeuken, de noordelijke transeptarm, de zijkoren, het oostelijk deel van het koor en de bogen van de kruising. Alleen de oostelijke boog is origineel. Foto's laten zien dat de beide transeptarmen voor 1903-04 met een arcadestelling van de kruising waren afgescheiden. Tot het originele middeleeuwse bestand worden gerekend: het middenschip met de rechthoekige pijlers en halfronde scheibogen, de muren van de kruising alsmede de oostelijke boog, de zuidelijke transeptarm en de zijmuren van de inspringende koortravee. De westelijke toren is in de huidige vorm een gotische toevoeging. Zonder deze toren en de verlenging van het koor is de kerk 33,5 m lang. Het middenschip is 7,5 m breed en 10 m hoog. Het moge duidelijk zijn dat er van het oorspronkelijke Romaanse kerkgebouw van Borgloon bitter weinig over is. Van de kapittelgebouwen resteert nog minder. Slechts een deel van de oostelijke kloostergang bleef bewaard met aan het zuidelijke uiteinde de sacristie (afbeelding 3).

Vroegste geschiedenis

Over de ouderdom van het Loonse kapittel bestaan geen concrete gegevens, maar vermoed wordt dat de stichting teruggaat tot het episcopaat van de markante prins-bisschop Notger (972-1008). De kerk bestond in ieder geval al in 1027, getuige een oorkonde waarin wordt vastgelegd dat een zekere vrijgeboren dame genaamd Tyberia zich samen met haar dochters en zonen schenkt aan de kerk van St.-Odulphus tegen een jaarlijkse cijns van één denier.⁶ Hierdoor gaan zij en haar nakomelingen behoren tot de 'familia sancti Odulphi'. Aangezien vrijgewijden in Limburg enkel aangetroffen worden bij klooster- en kapittelkerken, zou dit gegeven er op kunnen wijzen dat ook het kapittel toen al bestond.⁷ Van belang is verder dat de oorkonde alleen St.-Odulphus noemt en niet de andere heiligen aan wie de kerk eveneens was toegewijd. Blijkbaar werd hij als de belangrijkste patroonheilige van de kerk beschouwd.⁸

Herman, aartsdiaken en kanunnik in Luik en broer van de Loonse graaf Emmo, breidde het kapittel te Loon in 1047 met zeven kanonikaten uit en riep daartoe zeven prebenden in het leven. In latere tijd blijkt het Loonse kapittel, dat over een uitgestrekt goederenbezit beschikte, uit twaalf kanunniken te bestaan, waarvan er vier priesters dienden te zijn, vier diakenen en vier subdiakenen.⁹ Overigens liet Herman ook de kerk van Borgloon vergroten. Deze werd in 1047 ingewijd en opgedragen aan SS. Petrus en Paulus en St.-Odulphus. Als opdrachtgever had Herman recht op een erebegraafplaats in het door hem verbouwde kerkgebouw, 'in media ecclesiae'. Volgens Daris zou Hermans grafsteen tot 1724 inderdaad in het midden van het koor te zien zijn geweest.¹⁰

Aan de zuidwestzijde van de kerk verrees een burcht, die tot het derde kwart van de twaalfde eeuw de residentie zou zijn van de graven van Loon. Archeologisch onderzoek in 1979 heeft

Afbeelding 3: het restant van het kloosterpand in Borgloon. De kraagstenen en kapitelen zijn 19de-eeuwse replica's van originele exemplaren die her en der door de kerk zijn verspreid.

aangetoond dat de burcht oorspronkelijk bestond uit een zuid-noord gerichte paleisaula met binnenwerkse afmetingen van 33 bij 10 meter. De aula was door een gracht omgeven. De op het terrein gevonden ceramiekresten tonen aan dat de aula vanaf de eerste helft van de elfde tot het eind van de twaalfde eeuw in gebruik was. Verondersteld wordt dat de aula na de verwoesting van Loon in 1179 door de troepen van de bisschop van Luik niet meer is opgebouwd. Ten zuiden van de plaats waar de aula zich bevond, werd een enorme burchtheuvel met een doorsnede van 30 meter opgeworpen die waarschijnlijk een burchttoren heeft gedragen, waarvan de resten tijdens de negentiende-eeuwse nivelleringswerkzaamheden zullen zijn verdwenen. Aan het eind van de twaalfde eeuw verhuisden de graven naar Kuringen en stelden in Borgloon een burggraaf aan, die de zaken in Loon voortaan moest waarnemen.¹¹

St.-Odulphus: lichtende fakkel der geestelijkheid¹²

Uit de oorkonde van 1027 blijkt dat St.-Odulphus als de patroonheilige van de Loonse kerk werd beschouwd. Dit is op zijn minst opmerkelijk. Deze enigszins obscure heilige was namelijk een negende-eeuwse kanunnik uit Utrecht, die zich als helper van bisschop Frederik bezig had gehouden met de bekering der Friezen in wat nu Friesland is. Hij stierf in een geur van heiligheid en lag begraven in de Utrechtse St.-Salvatorkerk. Hij geldt als één van de belangrijkste heiligen van het bisdom Utrecht. Kerken gewijd aan Odulphus zijn onder meer te vinden in Stavoren (Friesland) en Oirschot (N. Brabant), plaatsen waarmee hij tijdens zijn leven te maken had. Ook duikt hij op als beschermheilige van de schippers te Wormer en van de kerken te Ooltgensplaat, Assendelft, Bakhuizen, Best, Wijk-aan-Zee en Hemelum in Friesland.¹³ Buiten de landsgrenzen komt het Odulphuspatrocinium voor in Varlar, Ohne, Erfurt en Frose (Duitsland), Evesham (Engeland), Dendermonde en Borgloon.

Over de heilige Odulphus is niet veel bekend. Wat men van hem weet, is afkomstig uit de tiende-eeuwse *Vita Odulphi presbyteri* en de elfde-eeuwse *Passio Frederici*, een werk dat handelt over bisschop Frederik van Utrecht, wiens helper hij was. Volgens het vierdelige boekwerk *Neerlands heiligen* dat vanaf 1899 door J.A.F. Kronenburg werd gepubliceerd, zou St.-Odulphus in Best, een bij Oirschot gelegen gehucht, zijn geboren als zoon van een Frankische edele genaamd Bodgis.¹⁴ Rond 806 zou hij op verzoek van zijn ouders pastoor van Oirschot zijn geworden. Op zekere nacht verscheen in een droom een engel, die hem toesprak: “Sta op, dienaar van Jezus Christus, sta op! Gij moet naar den burcht gaan, die Traiectum (Utrecht) genoemd wordt, en daar met Gods overige dienaren tot uwen dood verblijven. Den vromen Frederik moet gij er helpen in het predikambt, op welke plaatsen hij u ook bevelen” (afbeelding 4). En Odulphus deed wat hem gezegd werd en kwam na een reis van drie dagen in Utrecht aan. De H. Frederik kwam hem met een grote schare geestelijken tegemoet, omhelsde hem met blijdschap en eerbied, en gezamenlijk trok de stoet naar de kerk om God te danken. Odulphus kreeg in het noordelijk deel der stad een woning toegewezen, midden in een tuin. Zijn belangrijkste taak werd het preken in het land der Friezen (afbeeldingen 5 en 6). Westelijk van Stavoren zou hij aan de oever van de zee een klooster voor kanunniken hebben gesticht. Bij zijn vertrek uit Stavoren, riep hij het volk bijeen en maande hen de weg der waarheid nimmer te verlaten, want zonder zware straf zouden zij die misdaad niet kunnen herhalen. “En toch”, zo vervolgde hij, “weet ik, dat gij het zult doen; en daarom voorspel ik, dat de heidenen zullen komen en uw land verwoesten en u en de uwen in ballingschap meevoeren. Ziet gij”, zoo ging hij verder, “dezen steen?” - en hij toonde hun een groot rotsblok, dat voor de deur zijner woning lag; - “welnu, zonder menselijke hulp zal deze in het Vlie nedervallen en daar onder de wateren blijven, zoolang gij den goddelijken vrede mist. Maar wanneer gij, zonder toedoen van mensen, den steen op dezen oever zult zien liggen, vertrouwt dan vast, dat ik, ofschoon na mijn dood, we-

Afbeelding 4: in 1921 vervaardigde Jozef Osterrath voor het zuidelijke zijkoor een serie glasvensters met de legende van de heilige Odulphus. Volgens het pastoors-dagboek verbeeldt het eerste venster “de verschijning van eenen engel aan Odulphus om te kondigen dat hij zich zou begeven naar Utrecht om van den Bisschop Frederik ontvangen te worden”.

Afbeelding 5: de tweede scène laat zien hoe “Odulphus zijne zending krijgt om naar Vriesland te vertrekken”.

Afbeelding 6: in de eerste scène van het tweede venster zijn “De Vriezen voorgesteld met aandacht luisterend naar den Missionaris Odulphus”.

Afbeelding 7: de tweede scène van het tweede venster toont “Odulphus voor dat hij het land verlaat om naar Utrecht terug te keeren”. Hij “doet eene voorzegging wijzende op den steen die voor zijn huis lag, dat deze niet door menschenhanden in de rivier zal rollen en daar zoo lang onder het water bedolven blijven, als gij beroofd zult zijn van den goddelijken vrede”.

Afbeelding 8: in het derde venster zien we “de H. Odulphus te Utrecht in het klooster, zeer oud zijnde, zijne cel staat in brand terwijl hij bidt in zijn kerk. Zijn stok dien hij vergeten had mee te nemen, blijft ongehinderd in de vlammen”.

derom dit land zal bezoeken en u vrede zal verwerven, totdat gij door trotschheid, meined, manslag en ontucht en alle soort van zonde God opnieuw beleedigt, zoodat Hij den verleenden vrede weder van u wegneemt” (afbeelding 7). En zo gebeurde het ook. Waarschijnlijk is Odulphus in 857, toen Utrecht in handen van de Noormannen viel, samen met de andere Utrechtse geestelijken naar St.-Odiliënberg uitgeweken. Toen de Noormannen invallen achter de rug waren, keerde hij naar Utrecht terug en sleet er zijn oude dag.

Volgens de legende schreef hij de namen van de mensen die hem vroegen hen in zijn geboden aan te bevelen op een met was bestreken plaatje dat aan zijn wandelstok was gehecht, opdat hij ze niet zou vergeten. Op zekere dag was hij haastig naar de kerk gegaan, zijn stok

in de kamer achterlatend. De duivel stak aanstonds brand in het vertrek, zodat de gehele huisraad in vlammen opging. Odulphus zag de brand vanuit de kerk en smeekte God de gewijde gebouwen te sparen. De brand stopte onmiddellijk en beperkte zich tot zijn woning. Nog wonderlijker was het gegeven dat temidden van het verbrande huisraad de wandelstok ongedeerd werd teruggevonden en dat zelfs het wassen plaatje hard was gebleven (afbeelding 8). Overigens was het huisje van St.-Odulphus op het Salvatorskerkhof in vroeger eeuwen één van de bezienswaardigheden van Utrecht. Op de vensters van de woning was zijn leven geschilderd en prijkte het volgende opschrift: “Odulf, dien het roemvol Brabant uit Oirschot naar dezen heiligen tempel zond, heeft als priester in dit huis geleefd.”¹⁵

Odulphus stierf op 12 juni 865, temidden van zijn medekanunniken: 12 juni zou dan ook de feestdag van de heilige worden. Hij werd begraven in de Salvatorkerk; de wandelstok verdween mee in het graf (afbeelding 9).

Uit het bovenstaande moge duidelijk zijn dat St.-Odulphus niet de meest voor de hand liggende keuze was voor het patronaat van Loonse kerk. Dat deze keuze toch werd ge-

Afbeelding 9: de tweede scène van het derde venster “verbeeldt den H. Odulphus op zijn sterfbed, omringd van zijne broeders tot wie hij aanbevelingen doet. [...]”

maakt, hangt samen met de afstamming van de graven van Loon, die, mede gezien de ligging van hun burcht, een nauwe relatie met de kerk moeten hebben gehad. Helaas is de herkomst van het geslacht enigszins obscuur. Volgens A.J. Bijsterveld¹⁶ gaat het hier om een tak van de Balderik familie, die in de negende eeuw graven waren in de Betuwe-regio en dynastieke rechten konden doen gelden op de bisschopszetel in Utrecht. De Utrechtse St.-Salvatorkerk (ook wel Oudmunster genaamd), waar Odulphus' gebeente rustte, was hun grafkerk. Bisschop Balderik van Utrecht wordt wel gezien als de tweede stichter van het bisdom Utrecht. Aangenomen wordt, dat hij rond 918 werd aangesteld. In de eerste jaren van zijn episcopaat resideerde hij nog in Deventer, maar rond 929 zou hij teruggekeerd zijn naar Utrecht waar hij met steun van het Ottoonse keizershuis de heropbouw van de bisschopsstad ter hand nam. Volgens de kroniekschrijver Beke deed hij dit onder meer door middel van de elevatie van Utrechtse heiligen in het hele bisdom: SS. Plechelmus, Otger en Wiro in St.-Odiliënberg; Odulphus in Utrecht; Werentfried in Elst en Lebuïnus in Deventer.¹⁷ Voor een aantal van deze heiligen werd in de tiende eeuw een *Vita* geschreven waaronder de *Vita Odulphi presbyteri*.¹⁸

In de tiende eeuw zien we te Luik twee Balderiks op de bisschoppelijke zetel. Het kan niet anders of zij zijn verwant geweest aan de Utrechtse Balderik-familie. Balderik I was van 955 tot 959 bisschop van Luik, Balderik II tussen 1008 en 1018. Zijn broer Giselbert was de eerste die zich graaf van Loon liet noemen. Hij wordt vermeld tussen 1015 en 1034/36 en stierf vermoedelijk rond 1044/46. De keuze voor St.-Odulphus als patroon van de nieuwe kerk in Borgloon onderlijnde, aldus Bijsterveld, de continuïteit van de dynastie en legde een verband met hun vroegere grafkerk in Utrecht, waar St.-Odulphus één van de belangrijkste heiligen was.

De architectuur van de St.-Odulphuskerk

Een opvallend aspect van het exterieur van de Loonse kerk zijn de halfronde spaarnissen die de lichtbeukvensters omgeven (afbeelding 10). In de literatuur wordt de authenticiteit van deze nissen in twijfel getrokken. Echter, aangezien ze worden weergegeven op een tekening van Philippus van Gulpen uit circa 1840¹⁹ betreft het hier wel degelijk een origineel element (afbeelding 11). In de Maasvallei komt het decoratieschema van de halfronde blindnissen vooral voor in de elfde eeuw en het zal dus op grond van deze nissen zijn geweest dat Lemaire de kerk in de eerste helft van die eeuw dateerde, en dat Timmers de kerk vergeleek met de collegiale kerk in Celles. Andere parallellen voor het bewuste schema treft men onder meer aan bij het schip van de St.-Denis te Luik, het schip van Hastière, de abdijkerk van Nijvel en de twee collegiale kerken te Utrecht, de St.-Pieter en de St.-Jan. De spaarnissen rond de vensters van de Loonse kerk wijzen dus op een datering van voor of rond het midden van de elfde eeuw.

Afbeelding 10: de zuidzijde van de St.-Odulphuskerk in Borgloon. Boven de zijbeukdaken zijn de spaarnissen duidelijk zichtbaar.

Het decoratieschema met de spaarnissen was in deze tijd zeker niet nieuw. Er zijn immers al vroegchristelijke voorbeelden bekend, zoals de basilica van Constantijn in Trier, de San Simpliciano in Milaan en de kerk van Sant' Apollinare in Classe bij Ravenna.²⁰ Al deze voorbeelden hadden sterke keizerlijke connotaties. De grootste voorbeeldfunctie lijkt, zoals Aart Mekking in zijn studies over de Utrechtse kerken heeft aangetoond, te zijn uitgegaan van de Sant' Apollinare in Ravenna, een stad die vanaf 936 tot 1056 de feitelijke 'hoofdstad' van Italië was, de residentie van de keizer. Het belang van de stad blijkt al uit het feit dat Otto I hier een nieuw keizerlijk paleis liet bouwen. Benoorden de Alpen komt men de vroegste kerken met het geledingsysteem met spaarnissen dan ook tegen in de onmiddellijke omgeving van de Ottonen, te beginnen met de nieuwbouw van de St.-Pantaleon in Keulen, die begonnen werd door aartsbisschop Bruno I van Keulen (953-965), de broer van Otto de Grote.²¹ Vooral deze St.-Pantaleonkerk lijkt belangrijk te zijn geweest voor de verspreiding van het spaarnissensysteem in Lotharingen, waar aartsbisschop Bruno, de broer van de keizer, in 959 orde op zaken had weten te stellen. Hij was namelijk niet alleen aartsbisschop van Keulen maar fungeerde ook als hertog van Lotharingen, al heeft hij de

feitelijke titel van hertog nooit gebruikt. Bruno's heerschappij over Lotharingen was, volgens Müller²², veel belangrijker dan het Keulse episcopaat, en hij ziet Bruno zelfs als een soort van vice-koning in het westen, terwijl Leyser²³ stelde dat het hier ging om een "fast in karolingischer Tradition stehende Aufteilung der Reichsganzen unter gleichberechtigte Brüder". Blijkens de kort na zijn dood geschreven *Vita Brunonis*²⁴ was de bisschop een actief kerkenbouwer en wist hij ook anderen, in de gebieden die hij onder zijn beheer had gekregen tot kerkenbouw te bewegen, "Ondertussen liet deze trouwe en slimme knecht des Heren op veel plaatsen in de parochies van zijn dioceses als om 't snelst kerken, kloosters en andere gebouwen voor de eredienst van de Heer en ter ere van zijn heiligen bouwen. Vele daarvan werden nieuw gesticht, andere, die vroeger al waren gesticht, liet hij fors vergroten, zoals hij ook andere, die reeds lang vervallen waren, weer opbouwde. Met de hem kenmerkende omzichtigheid zette hij hier overal mannen in, die de almachtige God als kanunniken moesten dienen, en hij zorgde er op gulle wijze voor, dat deze mannen niets tekort zouden komen, wat zij naar hun stand nodig zouden hebben. De gebouwen die hij met grote ijver tot stand bracht, staan stevig en duurzamer dan brons, op de plaatsen waar zij werden gebouwd en herinneren ook in de toekomst ter meerdere eer en glorie van Jezus Christus aan deze grote man, zodat hij niet vergeten zal worden. De zelfde instelling wist hij ook over te dragen op vreemde volkeren; in het aan hem toevertrouwde gebied zorgde hij er deels door zijn voorbeeld, deels door zijn persoonlijke bemoeienis, deels door het inschakelen van andere personen uit allerlei standen alsmede door veelvuldige aanmaningen voor dat hun aantal werd uitgebreid..."

Eén van de personen die de lessen van Bruno goed begrepen had, was bisschop Notger van Luik (972-1008), die tijdens zijn regeringsperiode het Luikse bisdom in een territoriale staat wist om te vormen. Opstandige edelen werden hardhandig aangepakt, zoals wel blijkt uit het feit dat de burcht te Chèvremont met de grond gelijk werd gemaakt. Een andere gevolgde methode was het scheppen van keizersgetrouwe bolwerken in het gebied

Afbeelding 11: zicht op de kerk van Borgloon door Philippus van Gulpen uit circa 1840 (Regionaal Historisch Centrum Maastricht, Collectie van de Noordaa 310). Van Gulpen geeft de spaarnissen duidelijk weer. Het gaat hier dus om een origineel element.

door families van buiten met landerijen en rechten te belenen. In de meeste plaatsen waar dit gebeurde, werd tevens een kapittelkerk gebouwd en opvallend genoeg vertonen al deze kapittelkerken hetzelfde spaarnissenschema als de Loonse kerk. In Luik zien we dit schema toegepast op twee door bisschop Notger gebouwde kerken, de St.-Jean l'Évangéliste en de kerk van St.-Denis. Andere vroege voorbeelden zijn de kerken van St.-Servaas in Maastricht, de Laurentiuskerk te Ename, de St.-Odakerk te St.-Oedenrode en de St.-Gangulfuskerk in Gentinnes.

Het schip van de St.-Servaaskerk in Maastricht werd voor 1039 gebouwd, waarschijnlijk onder invloed van de Ottonen. Gaf Otto I de kerk in 945 nog aan de kathedraal te Trier, in 966 al vroeg hij haar terug, omdat hij de kerk nodig had om Lotharingen te besturen “quoniam in eiusdem partibus pro disponendis regni negotiis pluribus indigemus”.²⁵ Bovendien noemde de keizer deze kerk zijn “imperii capelle specialis” en “nostra capella imperii”.²⁶

Van het plaatsje Ename bij Oudenaarde wordt in de *Gesta episcoporum Cameracensium* iets dergelijks gezegd.²⁷ Ename heet hier de “sedes principalis ducatus regni Lotharici” en diende in stand te worden gehouden “pro stabilitate regni et fidelitate imperatoris”. De ‘villa Ehinham’ wordt aan het eind van de negende eeuw voor het eerst in de bronnen genoemd. De eerste kerk in het plaatsje was waarschijnlijk de St.-Vedastuskerk. In 974 werd Ename door keizer Otto II uitgekozen om er het centrum van een markgraafschap te vestigen. De nieuwe markgraaf, Godfried van Verdun was een vertrouweling van de keizer en samen met zijn vrouw Mathildis bouwde hij te Ename een castrum met een bijbehorende kerk, gewijd aan Maria. Hun zoon en opvolger Herman (na 998 tot 1025) breidde de plaats uit met twee nieuwe kerken buiten het castrum, de een gewijd aan St.-Laurentius, de ander aan St.-Salvator. Hermans broer Godfried werd in 1012 aangesteld als hertog van Neder-Lotharingen. In 1050 raakte Ename voorgoed in handen van de Vlaamse graaf. Kortom, tussen 974 en 1050 was Ename een belangrijk keizerlijk bolwerk. Het kan dan ook nauwelijks op toeval berusten dat het systeem met de spaarnissen ook hier opduikt, en wel in het west-koor en de oostelijke koortoren van de St.-Laurentiuskerk. Minder duidelijk ziet men het systeem aan het exterieur van het schip, waar de vensters van de lichtbeuk van elkaar gescheiden worden door lisenen en elk venster omsloten is met een zeer smalle spaarnis. De zijbeukvensters zijn niet oorspronkelijk maar werden in de achttiende eeuw vergroot. Ook zij worden van elkaar gescheiden door lisenen.

Ook in St.-Oedenrode (Noord-Brabant) ging de bouw van een grote tufstenen kapittelkerk met een externe geleding van spaarnissen hand in hand met het ontstaan van een nieuw graafschap: Rode. Hetzelfde geldt voor de bouw van de St.-Gangolfuskerk in Florennes.²⁸

Met andere woorden, aan de vestiging van de graven van Loon te Borgloon en de bouw van een prestigieuze kapittelkerk aldaar lijkt een vast patroon ten grondslag te liggen dat samenhangt met de machtsuitbouw van de Ottonen in het roerige Lotharingen, een machtsuitbouw die vooral in de elfde eeuw zijn beslag kreeg.²⁹

Het timpaan van Borgloon

In de twaalfde eeuw werden er bouwwerkzaamheden aan de kerk uitgevoerd, zo blijkt uit het timpaan, dat eens het hoofdportaal van de Loonse kerk sierde. In 1721, toen de sculptuur nog in situ was, werd deze door de Luikenaar G. de Crassier als volgt beschreven: “Elle occupe, en 3 lignes perpendiculaires, tant les 2 cotez de la pierre, que le bord supérieure et inférieure. Dans le milieu est représenté le Christ à demy corps en face, recevant de sa droite une clef luy présentée par S. Pierre et de sa gauche un texte luy offert par S. Paul; ces deux apôtres supportant de leurs autres mains une bande traversière où est écrit le suivant ‘III NONAS NOVEMBRIS DEDICATIO HUI E CLE’.” Op de omlijstende rand van het timpaan was de volgende inscriptie aangebracht ‘+ ANNO.I(N)CARNAT(IONIS) D(OMI)NICE MCXXX I(N)DICT(IONE) VIII, DEDICATA E(ST) HEC BASIL(ICA) I(N) HONORE(M) S(AN)C(T)E TRINIT(ATIS) ET S(ANCTE) CRUCIS ET BEATE MARIE P(ER)PETUE V(IRGINIS), S(AN)C(T)OR(UM) AP(OSTO)LORUM PETRI ET PAULI, ODULFI C(ONFESSORIS) ET OMNIUM S(ANCTORUM) AB ALEXANDRO LEODIENSI EP(ISCOPO)+’,³⁰

Bij de verwijdering van dit timpaan in 1786 brak het middendoor.³¹ Verder horen we er niets meer van tot in 1869, toen tijdens restauratiewerkzaamheden aan de toren bij toeval de rechterhelft werd teruggevonden. Het fragment kreeg een voorlopige bestemming op de cour van de pastorie en werd nadien naar het museum van de kathedraal van Luik overgebracht. Toen de Loonse kerk in de jaren 1903-1904 opnieuw werd gerestaureerd, eiste pastoor-deken Peumans de steen weer op en liet hem in metselen in de muur van de resterende oostelijke kloosterarm, die onder zijn impuls uitgroeide tot een ‘lapidair’ museum.³²

Het timpaanfragment is vervaardigd van kolenzandsteen en verkeert in zeer slechte staat (afbeelding 12). De voorzijden van de figuren zijn vrijwel geheel weggekapt. Op grond van het jaartal 1130 in de inscriptie dateerde Tollenaere het timpaan op 1130, terwijl Timmers suggereerde dat de inscriptie weliswaar betrekking had op een wijding in 1130, maar dat het timpaan zelf uit later tijd moest stammen en vermoedelijk samenhang met een herbouw van de kerk die plaatshad nadat de kerk in 1179 door brand in de as was gelegd.³³ Deze laatste datering is onwaarschijnlijk, omdat deze nieuwe kerk gewijd werd op de 1ste oktober, d.w.z. de feestdag van de heilige Remigius, en het wijdingsfeest vanaf dat moment op die datum werd gevierd en niet op de steen gememoreerde datum. Het ligt niet voor de hand om uiterekend op het timpaan van de herbouwde kerk de oudere wijdingsdatum op 3 november te memoreren.³⁴ Toch is Timmers’ opmerking, dat het timpaan stilistisch niet verenigbaar is met de datum van 1130, terecht. Weliswaar is er van het beeldhouwwerk op de steen bijzonder weinig over, toch is er genoeg om een datering rond 1130 uit te sluiten.

Nu komt het vaker voor dat de datum van een bouwinscriptie niet strookt met de datering van de steen waarop deze is aangebracht.³⁵ Soms kan dat afgelezen worden aan de inscrip-

Afbeelding 12: de rechterhelft van het timpaan dat ooit het portaal aan de noordwestzijde van het schip van de Loonse kerk sierde.

tie zelf, omdat er wordt gerefereerd aan personen die al gestorven zijn, soms blijkt dat uit de plaats waar de inscriptie is aangebracht. Een mooi voorbeeld is de wijdingssteen van de dubbelkerk te Schwarzhof bij Bonn, die de consecratie van de kerk in 1151 memoreert. Uit de inscriptie 'piae recordationis fundator' blijkt dat de opdrachtgever Arnold von Wied reeds gestorven was toen de steen werd gemaakt, wat impliceert dat deze in ieder geval na 14 mei 1156 moet worden gedateerd.³⁶ Maar niet altijd is dit zo gemakkelijk na te gaan. Er zijn voorbeelden bekend van bouwinscripties die werden aangebracht op onvoltooide gebouwen, zonder dat dit ondubbelzinnig uit de inscripties zelf naar voren komt. In de burcht van Kaiserwerth zijn twee inscripties. De ene luidt:

ANNO AB INCARNAT DNI NRI IHU X MCLXXXIII.

HOC DECUS IMPIO CESAR FREDERIC ADAUXIT IUSTICIA STABILIRE VOLES
ET UT UNDIQ PAX SIT.

De tweede inscriptie is tegenwoordig slechts gedeeltelijk behouden, maar zou de volgende tekst weergegeven hebben:

AB ANNO DNICE INCARN(ATIONIS MCLXXXIII)

IUSTICIE CULTOR MALEFAC(TI PROVIDUS ULTOR)

CESAR ADORNANDA FREDER(ICUS CONDIDIT AULAM).

Hoewel beide inscripties het jaartal 1184 noemen, schreef keizer Frederik zijn zoon in 1190 dat de bouw nog niet was voltooid.³⁷

Opvallend is dat de op het Loonse timpaan vermelde datum van 1130 niet op zich staat. Rond 1130 werden er drie norbertijnenkloosters gesticht, te Averbode, Park (bij Leuven) en Runkelen (bij St.-Truiden). Averbode was een stichting van de graaf van Loon en verkreeg in 1131 pauselijke goedkeuring, zoals blijkt uit een charter uit 1135. Ook bisschop Alexander van Luik verleende zijn toestemming. Naast de graaf van Loon traden Arnold van Aarschot, Arnold van Diest, Cono van Repen³⁸ en de abdij van St.-Truiden als medestichters op. De abdij van Park werd in 1129 gesticht door graaf Godfried van Leuven; de bisschoppelijke goedkeuring kwam echter pas twee jaar later. In 1134 schonk graaf Giselbert van Duras de abdij van Park de kerk te Runkelen in de hoop dat ook hier een norbertijnenabdij zou verrijzen. Zo geschiedde en de abdij heeft tot zeker 1234 bestaan. Genoemde schenking werd bekrachtigd door twaalf kanunniken van het kathedrale kapittel van St.-Lambert in Luik; Rodulfus, abt van St.-Truiden; Arnold, graaf van Loon; graaf Lambert; Wiger en anderen.

De stichters van de drie kloosters kenden elkaar goed. Het lijkt daarom veelzeggend dat de stichtingen plaats hadden kort nadat de graven van Duras (een tak van de graven van Loon) en de graven van Leuven, in conflict waren geraakt met de in 1128 aangetreden bisschop van Luik, Alexander I van Gulik, vanwege het usurperen van goederen van de abdij van St.-Truiden en van de mensa van de bisschop zelf. Het conflict leidde tot een langdurige strijd waarbij de graven van Duras en van Leuven in 1129 tijdens een veldslag het onderspit dolven. De bronnen maken gewag van vele gesneuvelden aan Brabantse zijde. Omdat de graven hun wapens tegen de bisschop hadden opgenomen, werden ze geëxcommuniceerd. Een van de vredesvoorwaarden was dat ze naar Luik zouden komen om spijt te betuigen en vergeving te vragen. Mogelijk was het stichten van de kloosters eveneens een van de vredesvoorwaarden, ook al wordt hiervan geen gewag gemaakt in de bronnen, en mogelijk heeft ook de Loonse graaf in dit kader een knieval moeten maken voor de Luikse bisschop. De nieuwe wijdingsdatum van de Loonse kerk, 3 november, lijkt in dit kader op zich al veelzeggend: 3 november is immers de feestdag van de heilige Hubertus, een van de belangrijkste heiligen van het bisdom Luik.

Op het timpaanfragment is links de rechterhelft van een Christusfiguur vanaf de heupen weergegeven. Hij overhandigt een boek aan een figuur rechts die in driekwart profiel is afgebeeld. Hoewel deze figuur in 1721, toen het timpaan nog compleet was, als St.-Paulus werd geïdentificeerd, en ofschoon alle latere schrijvers deze identificatie overnamen, zijn er toch enige bijzonderheden die het onwaarschijnlijk maken dat hier St.-Paulus is afgebeeld. Op de eerste plaats heeft de figuur een tonsuur (afbeelding 13). Daarnaast draagt hij een amict en heeft hij, zoals door Halkin werd opgemerkt,³⁹ een manipel over zijn linkerarm. Dit zijn attributen die de figuur als priesterdiaken kenschetsen en zij behoren

niet tot de iconografie van St.-Paulus. Op grond van de attributen kan het niet anders dan dat St.-Odulphus hier is afgebeeld, de belangrijkste patroonheilige van de kerk van Borgloon. St.-Odulphus wordt immers afgebeeld als priester, met een boek en staf in de hand.⁴⁰ Op de inscriptie van het timpaan worden Petrus en Paulus weliswaar voor Odulphus genoemd, maar dat heeft waarschijnlijk meer te maken met de hemelse hiërarchie dan met de stand van zaken in Borgloon. Uit een tekst van 1171 blijkt namelijk heel duidelijk dat het St.-Odulphus was die als patroonheilige van de kerk werd gezien: “in festo S. Huberti, in solemnitate dedicationis ecclesiae beati Odulphi.”⁴¹ Bovendien werd St.-Odulphus afgebeeld op de zegels van het kapittel.⁴² Mocht deze nieuwe identificatie van de heilige op het Loonse timpaan correct zijn, dan is de afbeelding in Borgloon de oudste bekende van deze Utrechtse heilige.

Afbeelding 13: detail van het Loonse timpaanfragment. Hoewel de figuur zwaar is beschadigd, is nog duidelijk te zien dat hij een tonsuur heeft.

Hoe belangrijk Odulphus in de twaalfde eeuw nog altijd was voor het Loonse kapittel, blijkt uit het feit dat de kanunniken, toen hun kerk met de belangrijkste relieken in 1179 door brand was verwoest, naar Utrecht reisden om daar nieuwe relieken van St.-Odulphus te vragen, een verzoek dat werd ingewilligd. Het feest van de komst van de nieuwe relieken werd vanaf nu jaarlijks gevierd op 27 augustus.⁴³ Deze relieken gingen ook weer verloren, want in 1421 verzochten de Borgloonse kanunniken het kapittel van Oudmunster nogmaals om relieken van St.-Odulphus.⁴⁴

Een groep Romaanse kapitelen en zuiltjes

Los van het al genoemde timpaan zijn er aanwijzingen dat de kloosterbebouwing aan de zuidzijde van de Loonse kerk rond het midden van de twaalfde eeuw ingrijpend werd verbouwd. Hierop wijzen de Romaanse sculptuurfragmenten in de kloostergang en sacristie van de Loonse kerk. In de literatuur is niet veel aandacht besteed aan deze fragmenten en ook in Borgloon wordt er niet al te zorgvuldig mee omgesprongen. Graaf Borchgrave d'Altena die de stukken als eerste beschreef, noemde het eerder besproken timpaanfragment, zes kapitelen en een hoekzuiltje.⁴⁵ Van de zes genoemde kapitelen was er in 1957 al

één onvindbaar: Lisbeth Tollenaere beschreef immers slechts vijf kapitelen.⁴⁶ In 1976 vermeldden Kubach en Verbeek nog maar vier kapitelen.⁴⁷

Van de zes door Borchgrave d'Altena genoemde exemplaren waren er in oktober 2000 vijf aanwezig. Daarnaast werden nog andere stukken aangetroffen, die niet in de literatuur

Afbeelding 14: kapiteel 1. Deze kant van het kapiteel toont een man die een ezel, beladen met een zware last, voor zich uit drijft.

Afbeelding 15: kapiteel 1. De voorzijde van het kapiteel toont twee apen die ruggelings tegenover elkaar zitten. Tussen hen in prijkt een maskerkop. (Zie afbeelding 17)

Afbeelding 16: kapiteel 1. De derde kant van het kapiteel toont twee draken met verstrengelde nekken. (Zie afbeelding 18)

worden genoemd: drie stukken versierd lijstwerk, enkele basementen en restanten van het twaalfde-eeuwse hoogaltaar van de St.-Odulphuskerk. Genoemde fragmenten zijn thans over het gehele kerkcomplex verspreid. Sommige zijn veilig ingemetseld, te weten de kapitelen 1 en 5 en het timpaanfragment. Twee andere staan in een hoek op de grond, waar zij wekelijks in aanraking komen met sop en dwiel van de schoonmaakploeg, wat uiteindelijk ernstige beschadigingen tot gevolg zal hebben. Een groep fragmenten, zowel Romaans als gotisch, leidt een vergeten bestaan op de zolder van de sacristie. Gotische knopkapitelen zijn her en der in gebruik als voetstuk voor bloemstukken in de kerk of als deurstop. In de huidige situatie is de kans groot dat stukken, hetzij door beschadiging, hetzij door diefstal, zullen verdwijnen. Duidelijk is, dat de waarde van de stukken niet wordt ingezien.

Vijf van de Borgloonse kapitelen zijn gemaakt van kalksteen en behoren stilistisch gezien tot één en dezelfde groep. Slechts één van deze kapitelen is figuratief. De overige zijn met palmetten of schubachtige bladeren versierd.

1. Wandkapiteel: hoogte 26 cm, breedte voorzijde 31 cm, breedte zijkanten 28/29 cm;

hoogte abacus 3,5 cm; diameter zuiltje 24 cm.

Het meest in het oog springende kapiteel is in de noordwand van de sacristie ingemetseld (afbeeldingen 14, 15 en 16). Het kapiteel is aan drie zijden versierd. Links zien we een man die een ezel beladen met een grote zak bij de teugel voert terwijl hij het dier ondertussen met een stok slaat. Hij loopt op blote voeten en is gekleed in een mantel met capuchon. De voorzijde van het kapiteel is helaas minder goed bewaard; de rechter bovenhoek is afgeslagen en de figuren zelf hebben veel van hun detail verloren. Toch is de voorstelling nog goed leesbaar. We zien hier twee zittende

Afbeelding 17: in de galerij van de dubbelkerk van Schwarzhendorf bij Bonn bevindt zich een kapiteel met twee apen, dat veel verwantschap vertoont met het Loonse kapiteel.

apen die met de rug naar elkaar gekeerd zijn. Hun hoofden vormen de bovenste hoeken van het kapiteel. Tussen hun twee naar voren gebogen ruggen is een derde kop geplaatst die de beschouwer recht aankijkt. De zittende apen vertonen veel overeenkomst met een paar gelijksoortige apen in Schwarzhendorf (afbeelding 17). De rechterzijde van kapiteel verkeert in een betere staat en toont twee draken met verstrengelde nekken. De vleugels van de draken zijn versierd met een parelband en hun nekken zijn bekleed met schubben. Dit drakenpaar lijkt sterk op het drakenpaar op kapiteel 1 in de omgang van de Maastrichtse Onze-Lieve-Vrouwekerk, dat evenwel veel grotere afmetingen heeft dan het Loonse kapiteel (afbeelding 18). Timmers schrijft over dit kapiteel: “Alles wijst erop, dat we hier te doen hebben met het werk van een zwakkere kracht uit de Maastrichtse Heimo-équipe: zelfs de parelrand ontbreekt niet”.⁴⁸

Afbeelding 18: in de kooromgang van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Maastricht bevindt zich een kapiteel met twee draken et verstrengelde nekken dat, hoewel veel groter, sterk doet denken aan het Loonse kapiteel.

2. Hoekkapiteel met staartstuk: hoogte 26 cm, breedte 27 cm; hoogte abacus 4 cm diameter; zuiltje 22 cm.

Een tweede kapiteel heeft op iedere kant een versiering van twee rechtopstaande, omgevouwen, generfde bladeren, die naar links en rechts uitwaaiëren en zo de bovenkant van het beeldvlak vullen (afbeelding 19). Tussen deze bladeren in is een vijfdelig blad. De stengels zijn onderaan samengebonden door een driehoekige gesp. Aan iedere zijde is er boven de gesp nog een ombuigend klein blad en een steeltje met een druiventrosje. De stengels van de grote bladeren vormen een cirkelvormige achtergrond voor de rechtopstaande bladeren, die zij doorboren.

Dergelijke wijduitstaande bladeren zijn een soort handelsmerk van het Maastrichtse atelier, evenals de omcirkelende stengels die door de omgevouwen bladeren heen boren. Een heel mooie parallel is te vinden op de galerij van de in 1151 gewijde dubbelkerk van Schwarzhendorf. De stengels zijn hier dikker en ronder en de bladeren wat lobbig, maar het ontwerp is ontegenzeggelijk hetzelfde. Alleen de druiventrosjes en het vijfdelige middenblad ontbreken. Dat middenblaadje is wel terug te vinden op een ander kapiteel op dezelfde galerij, waar het geflankeerd wordt door de kenmerkende om-

Afbeelding 19: kapiteel 2 is versierd met puntige palmetten

Afbeelding 20: een mooie parallel voor kapiteel 2 is te vinden in de galerij van de in 1151 gewijde dubbelkerk van Schwarzhheindorf, ook al zijn de stengels hier dikker en ronder en de bladeren wat lobbiger. Het ontwerp is echter zeer eender.

Afbeelding 21: nauw verwant is ook een gedecoreerde impost uit de Hofküche van het Landgrafenhaus op de Wartburg bij Eisenach in voormalig Oost-Duitsland.

Afbeelding 22: in het westelijk deel van de galerij van de westbouw van de St.-Servaas in Maastricht komt een alleszins vergelijkbaar kapiteel voor (nr. 10).

gevouwen bladeren. Hier zijn ze weer spits van uitvoering en zeer verwant aan die te Borgloon. Eender zijn ook sommige van de lijstfragmenten die gevonden werden aan de westzijde van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht en die zich thans in het Bonnefantenmuseum bevinden. Nauw verwant is ook een gedecoreerde impost uit de Hofküche van het Landgrafenhaus op de Wartburg, waarvan op grond van dendrochronologisch onderzoek is komen vast te staan dat het tussen 1157 en 1162 dateert. De omcirkelende stengels ontbreken weliswaar, maar de bladtypen zijn goed vergelijkbaar, alsook de kleine omhooggebogen blaadjes aan de voet van de stengel. In het westelijk deel van de galerij van de westbouw van de St.-Servaas in Maastricht komt een alleszins vergelijkbaar kapiteel voor (nr. 10).⁴⁹ Ook hier weer de omgevouwen langgerekte bladeren, drie in getal, die samengehouden worden met een ring en door een omkransende twijg worden doorboord. Uit de twijg groeien kleine steeltjes die druiventrosjes dragen (afbeeldingen 20, 21 en 22).

3. Hoekkapiteel met staartstuk: hoogte 25 cm, breedte voorzijde 26 cm, breedte zijkant 24 cm (met staartstuk 32 cm); breedte abacus 2,5 cm, diameter zuiltje 20/21 cm.

Het kapiteel is op de linkerkant versierd met een spiraalvormige rank die vanuit de hoek linksonder vertrekt (afbeeldingen 23 en 24). Uit de rank groeien twee bladeren en aan het uiteinde splitst de rank zich in drie generfde en omkrullende bladeren. Op de rechterzijde van het kapiteel is eenzelfde rank te zien. Op de hoek zijn beide ranken met een driehoekige gesp aan elkaar gekoppeld. Bovenaan ontspruit de gesp en krullen twee bladeren omlaag met recht afgesneden uiteinden.

Een goede parallel voor dit kapiteel is te vinden in het westelijk deel van de galerijen in de westbouw van de St.-Servaaskerk (nr. 22) (afbeelding 25). Dit kapiteel is wel iets groter en in plaats van in drie bladeren lopen de stengels hier uit in een vijfdelig blad dat met een ring aan de stengel is verbonden. Ook ontspruiten de stengels niet aan de zijkanten van het kapiteel, maar in de hoek. Ondanks de verschillen laat de gesp in de bovenhoek er geen twijfel over bestaan dat we hier van doen hebben met werk uit één en hetzelfde atelier.

1X
2
3
4
5
6
7
8
9
10
1
2
3
4
5
6
7
8
9
20
1
2
3
4
5
6
7
8
9
30
1
2
3
4
5
6
7
8
9
wit
wit
pc

Afbeelding 23: kapiteel 3 is versierd met een spiraalvormige bladrank.

Afbeelding 24: op de hoek van kapiteel 3 is een soort driehoekige gesp te zien die de bladranken van de twee zijden van het kapiteel aan elkaar koppelt.

Afbeelding 25: de gesp in de bovenhoek van kapiteel 22 in het westelijk deel van de galerijen in de westbouw van de St.-Servaaskerk in Maastricht vertoont veel gelijkenis met de gesp van het Loonse kapiteel 3.

4. Wandkapiteel met staartstuk: hoogte 25 cm; breedte voorkant 30 cm; breedte zijkant 25 cm; hoogte abacus 3 cm; diameter zuiltje 22,5 cm.

Dit kapiteel is aan drie zijden versierd met reeksen uitgeholde schubben. De onderste schubben zijn vrij klein, naar boven toe worden ze allengs groter (afbeelding 26).

Afbeelding 26: kapiteel 4 is versierd met reeksen uitgeholde schubben.

5. Wandkapiteel: hoogte 23 cm; breedte voorkant 27 cm; breedte zijkant 13 cm; diameter zuiltje 19 cm.

Het laatste kapiteel is iets kleiner dan de andere en heeft een met een touwmotief versierde abacus (afbeelding 27). De decoratie bestaat uit zes reeksen elkaar overlappende schubvormige blaadjes met centraal in ieder blad een driehoekige verdikking. Rond de randen van het blad is een lintje ingekerfd. Kapitelen met schubvormen ziet men in het schip van de abdijkerk van Rolduc, waar de decoratie tot stand kwam in de periode 1138-1143. Ook schubben met een middennerfje komen daar voor. De versierde abacus is zeldzaam binnen het Maastrichtse atelier, maar komt voor bij de drie oorspronkelijke kapitelen aan het exterieur van de middenapsis aan het exterieur van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Verder zien we het bij één kapiteel in het Bonnefantenmuseum, dat vermoedelijk ook van het exterieur van de apsis afkomstig is.

Afbeelding 27: kapiteel 5 is kleiner dan de andere en heeft een met een touwmotief versierde abacus. De decoratie bestaat uit zes reeksen elkaar overlappende schubvormige blaadjes met centraal in ieder blad een driehoekige verdikking.

Zandstenen zuiltjes

Afbeelding 28: twaalfde-eeuws zuiltje versierd met palmetten.

De bladtypen van kapiteel 2 komen ook voor op een hoekzuiltje dat in het Loonse lapidarium is opgesteld (afbeelding 28). Het zuiltje is 1 m 47 hoog met een diameter van 16 cm. Anders dan Tollenaere, die de gebeeldhouwde zuilschacht in de negende of tiende eeuw dateert, beschrijft Timmers de zuil terecht als Romaans.⁵⁰ Uit het gegeven dat de achterzijde plat en onversierd is, meent hij op te kunnen maken dat het object afkomstig is van een verdwenen portaal. Dit is niet dwingend. Het zuiltje is zelfs aan de kleine kant voor een portaal en zou dus op een zeer hoog basement hebben moeten staan, zoals bij het Romaanse portaal aan de noordwest zijde van het schip van de St.-Servaaskerk. Anderzijds kan het evengoed uit dezelfde bouwkundige context als de kapitelen afkomstig zijn. Dit idee wordt versterkt door de aanwezigheid van zes fragmenten van getordeerde zuiltjes op de zolder van de Loonse sacristie, die elk een diameter van tussen de 15 en 17 cm hebben (afbeelding 29). Drie van deze zes stukken zijn eindstukken, die gekenmerkt worden door een randje van driehoekjes. Een dergelijk randje hebben ook de spiraalzuilen van de triomfboog aan de oostzijde van de westbouw van de St.-Servaaskerk in Maastricht en bij een hoekzuiltje uit het kloosterpand van de Onze-Lieve-Vrouwekerk aldaar. Dit wijst er eens te meer op dat de zuiltjes Romaans zijn en tot hetzelfde ensemble hebben behoord als de kapitelen. Opmerkelijk is dat er zich op de zuilen nog sporen van polychromie bevinden.

Tot slot is er nog een basement met een hoogte van 22,5 cm en een eenvoudige hoekspoor. Qua diameter komen de zuiltjes perfect overeen met dit basement.

Afbeelding 29: getordeerde zuiltjes op de zolder van de sacristie te Borgloon.

Twee kapitelen uit Borgloon in Antwerpen?

Een kapiteel dat qua vorm en afmetingen vrijwel identiek is aan het Loonse kapiteel 5 is te vinden in het Museum Mayer van de Bergh in Antwerpen.⁵¹ Een tweede kapiteel in het Museum Mayer van de Bergh⁵² is iets groter en zoals ze nu naast elkaar staan zou men niet snel geneigd zijn hun herkomst te zoeken in hetzelfde architectonische kader. Echter, ook de Loonse kapitelen zijn niet allemaal even groot en dat geldt voor meer twaalfde-eeuwse ensembles. Qua afmetingen komt het tweede Antwerpse kapiteel goed overeen met het Loonse kapiteel 4; het is immers 25 cm hoog, 31 cm breed en de zijkanten meten 24 cm. Ook dit kapiteel past wat stijl en toegepaste motieven betreft heel goed binnen de Maastrichtse groep. De nekring van het Antwerpse kapiteel is versierd met een kabelmotief en heeft parallellen in de twee onderste centrale kapitelen van de omgang van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. De voorzijde van het kapiteel toont palmetten die door een driehoekige gesp bijeen worden gehouden. De stengels lopen uit in omgevouwen bladeren die op de hoeken van het kapiteel rechtop staan. Samen met gelijksoortige bladeren die van de zijkant van het kapiteel komen, vormen zij op de hoeken een groot breed blad. Ook het patroon van de samengebonden palmetbladeren die alterneren met bredere lobbige bladeren werd binnen het Maastrichtse atelier vaak toegepast, onder meer in Rolduc, waar de lobbige bladeren tussen de palmetten in zeer laag zijn; op kapiteel 18 van de westelijke galerij in de westbouw van de St.-Servaaskerk en op kapitelen afkomstig van de oostzijde van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Hoewel het motief steeds hetzelfde is, zijn de verschillen verder aanzienlijk. Hierbij kan meespelen dat sommige stukken bedoeld waren een prominentere plaats in te nemen in het kerkgebouw dan andere. Het kapiteel in het Bonnefantenmuseum bijvoorbeeld bevond zich oorspronkelijk hoog op de zuidoostelijke toren van de Maastrichtse Onze-Lieve-Vrouwekerk. Elk detail was hier zinloos; het kapiteel was berekend op een werking vanuit de verte. Veel meer uitgewerkt zijn de decoratieve randen aan de bovenzijde van de kapitelen in het schip van de Rolducse abdijkerk en de westelijke galerij in de St.-Servaaskerk, die wel van redelijk dichtbij konden worden bekeken.

Kortom, het is goed mogelijk dat de twee Antwerpse kapitelen uit Borgloon afkomstig zijn. Helaas is er weinig over de herkomst bekend. Volgens de museumcatalogus kwamen ze beide van de verzameling van A. Lenoir, die in 1837 in Parijs werd geveild.⁵³ Mogelijk kocht Lenoir de kapitelen op de veiling van de verzamelingen van de graaf van Renesse-Breidbach, die het jaar daarvoor in Antwerpen werd gehouden. Deze verzamelaar was immers geïnteresseerd in Romaanse sculptuur en had in 's-Herenelderen, een dorpje dat zo'n 13 kilometer bij Borgloon vandaan ligt, een museum voor Antiquiteiten. In zijn verzameling prijkten in ieder geval twee Romaanse kapitelen van het exterieur van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht, die hij daar uit de muur had laten verwijderen, in de veronderstelling dat het hier Romeinse sculpturen betrof, die goed in zijn verzameling zouden passen.

Drie stukken lijstwerk

Dan zijn er in Borgloon nog drie stukken lijstwerk versierd met samengebonden palmetten die afwisselen met lobbige vijfdelige bladeren (afbeelding 30). Deze vertonen hetzelfde basismotief als het grotere Antwerpse kapiteel en zijn ook weer goed te vergelijken met sculpturen van het Maastrichtse atelier, waar hetzelfde motief in vele variaties voorkomt. Een goede parallel voor de Loonse stukken levert de versierde bovenrand van kapiteel 18 in het westelijk deel van de galerij in de westbouw van de St.-Servaas. Aangezien de decoratie van het lijstwerk tamelijk grof is, stammen de Loonse lijstfragmenten waarschijnlijk van een dakrand. Ze zijn elk 15 cm hoog; het rechte gedeelte is 7 cm hoog en het fries heeft een hoogte van 11 cm.

Afbeelding 30: lijstwerk versierd met samengebonden palmetten die afwisselen met lobbige vijfdelige bladeren. In Borgloon zijn drie van dergelijke stukken aanwezig.

De datering

Genoemde parallellen maken duidelijk dat de idee van Tollenaere⁵⁴, die stelde dat Borgloon een eigen groep beeldhouwers kende die gedurende meerdere decennia werkte aan de sculptuur van de kerk, niet te handhaven is, en zij bevestigen Timmers' suggestie dat het hier om beeldhouwers gaat van het zogenaamde Heimo-atelier in Maastricht. Dit atelier is vernoemd naar een knielende figuur op één van de kapitelen in de kooromgang van de Maastrichtse Onze-Lieve-Vrouwekerk, die de maagd Maria een kapiteel aanbiedt. Boven zijn hoofd is een banderol met daarop de naam 'Heimo'. Of Heimo als beeldhouwer of architect moet worden geduid, of dat hij de financier van de kapitelencyclus was, is onbekend. Het Heimo-atelier werkte niet alleen in Maastricht, maar ook in de regio rond Maastricht en Luik. Werken van het atelier zijn te vinden in Aachen-Burtscheid, Breust-Eijsden, Hoei, Rolduc, St.-Odiliënberg en Tongeren. Buiten de regio is werk van de groep te traceren in Utrecht en nog verder van huis, in Schwarzhendorf bij Bonn en de Wartburg bij Eisenach. De vergelijkbare kapiteelsculptuur in Rolduc is te vinden in dat deel van de kerk dat op basis van de *Annales Rodenses* tussen 1138 en 1143 kan worden gedateerd. De kerk van Schwarzhendorf werd in 1151 gewijd. De parallellen in de Wartburg zijn te vinden in de Hofküche en dateerbaar tussen 1157 en 1162. Omdat in 1162 ook de gehele eerste etage van het Landgrafenhaus gereed was, zal de datering van de imposten in de Hofküche zo vroeg mogelijk moeten worden geplaatst. Voor de kapiteelsculptuur in de westbouw van de St.-Servaaskerk bestaan geen archivalische bronnen en een datering op basis van den-

drochronologie is hier niet mogelijk. Aangezien de kapitelen verwant zijn aan de kapitelen in Rolduc die tussen 1138 en 1143 werden geplaatst en aangezien proost Arnold von Wied en het kapittel van Sint-Servaas in 1139 de inkomsten van de Maasbrug geschonken kregen van keizer Koenraad III ligt een datering in de jaren veertig van de twaalfde eeuw voor de hand, een datering die door stilistisch onderzoek wordt geschraagd.⁵⁵

De Loonse sculptuur vertoont veel gelijkenis met de kapitelen in de westbouw van de St.-Servaaskerk in Maastricht en in de galerijen van de dubbelkapel in Schwarzhof bij Bonn, kortom aan ensembles die tot stand zijn gekomen op instigatie van één van de meest invloedrijke mannen in het Heilige Roomse Rijk, Arnold van Wied, proost van het kapittel van Sint-Servaas (1138-1151), rijkskanselier onder Koenraad III en later aartsbisschop van Keulen (1151-1156). De beeldhouwers die de sculpturen te Borgloon vervaardigden, waren dus zeker niet de eerste de beste. Dat geldt overigens ook voor de graven van Loon, die goede betrekkingen onderhielden met het bovengenoemde groepje opdrachtgevers. In de loop van de elfde en twaalfde eeuw hadden de graven van Loon hun macht aanzienlijk weten uit te breiden. Niet alleen binnen het prinsbisdom Luik waren zij invloedrijke figuren, door een goede huwelijkspolitiek hadden ze het ook in het Rijngebied ver geschopt. Zo waren ze graven van Rieneck en burggraven van Mainz. Daarnaast stonden de graven van Loon, aldus Kupper, op zeer goede voet met het keizerlijk hof.⁵⁶

Het ligt voor de hand de uitbreidingen van het Loonse kloostercomplex te situeren tijdens de regering van graaf Lodewijk van Loon (1138/41-1171), de enige twaalfde-eeuwse graaf van Loon die in Borgloon werd begraven, zij het niet in de St.-Odulphuskerk, maar in de kapel van het hospitaal te Grathem.⁵⁷ Lodewijk van Loon had nauwe banden met de Luikse bisschop Hendrik van Leyen en met het kapittel van Sint-Servaas. Hendrik van Veldeke schreef in opdracht van Lodewijks echtgenote Agnes en een zekere 'Hessel, die toentertijd koster was' zijn beroemde *Servaeslegende*. Deze Hessel wordt vereenzelvigd met een Hezelo die in oorkonden van het St.-Servaaskapittel wordt genoemd. In 1171 was hij de beheerder van het gasthuis van de St.-Servaaskerk; in 1176 diaken.⁵⁸ De dichter Hendrik van Veldeke zien we later terug in Thüringen, waar hij in opdracht van de graven van Thüringen zijn *Eneide* schreef. Overigens betrokken genoemde graven beeldhouwers uit Maastricht bij de bouw van een nieuw paleis op de Wartburg bij Eisenach.

Er is dus veel te zeggen voor een datering van de Loonse sculpturen tussen circa 1140 en 1160, ook al plaatsten eerdere auteurs de sculptuur in de periode 1180-1190. Deze datering hangt samen met het gegeven dat kerk en kasteel van Borgloon in 1179 door brand werden verwoest. Een zo late datering ligt uit stilistisch oogpunt echter niet voor de hand. Bovendien trokken de graven zich vanaf 1180 langzaam maar terug uit Borgloon. Kasteel en kerk werden weliswaar opnieuw opgebouwd, maar de graaf zelf verhuisde uiteindelijk naar Kuringen bij Hasselt waar hij resideerde in de zogenaamde 'Prinsenhof'.⁵⁹ Dat Lodewijks

opvolger Gerard (+1195) een minder sterke band had met Borgloon, blijkt ook al uit het feit dat hij zich te Herkenrode liet begraven, in de cisterciënzerabdij die hij hier in 1182 had gesticht.

Herkomst van de kapitelen en zuiltjes

Doorgaans wordt verondersteld dat de vijf Romaanse kapitelen te Borgloon afkomstig zijn van het voormalige kloosterpand, waarvan een deel van de oostelijke kloostergang in gereconstrueerde vorm bewaard bleef. Nu heeft deze kloostergang inderdaad rondbogige openingen. Echter, de kelkkapitelen op de deelzuiltjes zijn van een dertiende-eeuws type. Weliswaar dateren deze uit de negentiende eeuw, maar hun vorm is gezekeerd door de originele exemplaren die her en der in het kerkgebouw en op de zolder van de sacristie verspreid liggen. Het gaat hier om enkele, dubbele en zelfs zesvoudige kapitelen, zodat aan de huidige vorm van de pandgang ernstig getwijfeld kan worden. Ook de consoles van het boogfries zijn negentiende-eeuws; de oorspronkelijke exemplaren bevinden zich op de zolder van de sacristie en ook deze zijn niet Romaans maar gotisch. Het ziet er dus naar uit dat het kloosterpand uit de dertiende eeuw dateerde. Dit gegeven laat zich goed koppelen met twee akten uit 1275, die melding maken van voorgenomen herstellingen in dit jaar van de zijbeuken van de kerk, de toren en het kloosterpand, die dreigden tot ruïnes te vervallen.⁶⁰ Daar de financiering van dit alles tot een geschil leidde tussen kapittel en parochianen, werd blijkbaar alleen het kloosterpand aangepakt en bleef de toestand van kerk en toren onveranderd. In 1290 nog wordt de kerk beschreven als zijnde in slechte staat en een eeuw later kwam er een compleet nieuwe toren tot stand.

Aangezien het kloosterpand in de dertiende eeuw werd herbouwd, moet voor de kapitelen aan een andere herkomst worden gedacht. Gezien de aard van de Romaanse kapitelen (het gaat hier om twee hoekkapitelen, twee wandkapitelen en een iets kleiner wandkapiteel) lijken zij onderdeel te zijn geweest van een binnenruimte. Wellicht gaat het hier om resten van de vroegere kapittelzaal, die in 1824 werd gesloopt ten behoeve van de bouw van een pastorie.

Het Loonse hoogaltaar

In juli en augustus van het jaar 1179 kwam de graaf van Loon in conflict met de bisschop van Luik, Rudolf van Zähringen (1167-1191) omdat hij zich goederen die toebehoorden aan de 'mensa episcopalis' had toegeëigend en in de daarop volgende gevechtshandelingen raakte ook de Loonse kerk door brand beschadigd. Deze brand woedde zo hevig dat zelfs de relieken van de St.-Odulphus verloren gingen en de kanunniken in Utrecht nieuwe moesten halen. In verband hiermee is hoogstwaarschijnlijk het nieuwe hoogaltaar gebouwd, waar-

Afbeelding 31: in 1904 werd er te Borgloon een nieuw hoofdaltaar ingewijd. Uit het pastoors-dagboek blijkt dat delen van het voormalige hoogaltaar werden hergebruikt, te weten “de eeuwenoude mensa” en “de vier oude marmeren panneelen die tusschen zeer invoudige pilasterkes van voor stonden”.

van delen op de zolder van de sacristie zijn terug te vinden en waarvan de kostbare gepolijste platen van afwisselend zwarte en oranjekleurige steen en de altaarmensa in het vroeg twintigste-eeuwse hoogaltaar zijn hergebruikt (afbeelding 31). Over deze ingreep staat in het pastoors-dagboek het volgende: “ter oorzaak der verlenging van de koor der kerk is het hoogaltaar afgebroken geworden om twee tot drie meters achteruit opgebouwd te worden. In augustus 1904 is het nieuw metselwerk gemaakt en de tombe van het hoogaltaar geplaatst, waarvan de eeuwenoude mensa is behouden alsook de vier oude marmeren panneelen die tusschen zeer invoudige pilasterkes van voor stonden. De pilasters gansch versleten zijn vervangen door ander van granitsteen. Drie trappen gemaakt in granitsteen in plaats van 2 houten zoals vroeger.”⁶¹

Twee van de platen in Borgloon zijn van Kalksinter en meten respectievelijk 38 x 68,1 cm en 43 x 68/69 cm. Ze alternieren met twee platen van een intens zwarte gepolijste kalksteen. Kalksinter is een sedimentgesteente, dat ook wel ‘Wasserstein’ of ‘Aquädukt-Marmor’ wordt genoemd. Het was afkomstig uit de ondergrondse kanalen en aquaducten van de Romeinse waterleiding die vanuit de Eifel naar Keulen voerde over een lengte van 95,4 km (wanneer men de vertakking meerekent dan is er zelfs sprake van een lengte van 130 km). Twee eeuwen lang voorzag deze waterleiding Romeins Keulen per dag van ongeveer 20.000

m³ liter water. Vanaf de elfde eeuw werd dit afzettingsgesteente voor decoratieve doeleinden gebruikt, maar er zijn aanwijzingen dat het al in de Karolingische periode bekend was. In de dertiende eeuw nam het gebruik ervan allengs af en na verloop van tijd raakte de herkomst van het materiaal in vergetelheid.⁶² Eenzelfde soort alternering van gepolijste platen als in Borgloon is te zien in de dorsalen van het koorgestoelte op de westtribune van de kerk van St.-Ursula in Keulen.⁶³

Van het oorspronkelijke altaar resteren verder nog twee sierlijke basementen van grijze zandsteen en twee rechtstanden (afbeeldingen 32 en 33). Het eerste basement is een hoekbasement van ongeveer 14 cm hoog. Het is versierd met een hoekspoor in de vorm van een omgekruld blaadje. Het tweede basement maakt onderdeel uit van een geprofileerde plint met daarin een sleuf van 6,5 cm, waarin de eerder genoemde platen zullen zijn vastgezet. Het basement is 15 cm hoog en aan de voorzijde 13 cm breed. Op beide hoeken heeft het een decoratie in de vorm van een vijfdelig blad dat uit een soort inkeping tevoorschijn komt. Het basement zal een zuiltje hebben getorst met een diameter van circa 10 cm. De rechtstanden zijn respectievelijk 60 en 70 cm hoog en ook zij bieden de mogelijkheid voor het inschuiven van platen. Deze fragmenten tonen aan dat het vroeg twintigste-eeuwse hoogaltaar in de kerk geen al te getrouwe kopie is van het Romaanse origineel. Hierbij werden de platen met hun afwisselende kleuren immers nog vooraf gegaan door een zuilstelling.

Afbeelding 32: basement van het voormalige twaalfde-eeuwse hoogaltaar. Dit basement maakt onderdeel uit van een geprofileerde plint met daarin een sleuf van 6,5 cm, waarin marmeren platen zullen zijn vastgezet.

Afbeelding 33: hoekbasement van het voormalige twaalfde-eeuwse hoogaltaar.

“...haren oorspronkelijken romanschen stijl”?

De kerk was “...gansch hersteld in haren oorspronkelijken romanschen stijl”, schreef pastoor-deken Peumans in 1904. Wat wordt hier eigenlijk mee bedoeld? Uit het voorgaande is al duidelijk geworden dat de herbouwde kerk in niets leek op haar Romaanse voorganger. Geldt dat ook voor het nieuwe interieur? In hoeverre is het interieur van de Loonse kerk inderdaad een reconstructie van wat er eens was? En waarom koos men er in het begin van de twintigste eeuw voor om het Romaanse verleden in het kerkgebouw te laten herleven?

Tijdens de restauratie werd respectvol omgegaan met het verleden. Wat behouden kon worden, bleef behouden. Zo werd in 1905 “het oud triomfkruis met Christusbeeld van de 13de eeuw gerestaureerd en gepolychromeerd aan den ingang van het groot koor gehangen. Dit werk is verricht door den Heer Roemaet, beeldsteker te Leuven” (afbeeldingen 34 en 35). Roemaet maakte ook “een nieuw romaansch Deksel in eiken hout met gesmeed ijzer beslagen voor den ouden steenen Doopvont [...]”.⁶⁴ En toen er bij het ontleisteren “twee oude muurschilderingen” werden ontdekt “aan den ingang van het koor, die [...] de HH Apostelen Petrus en Paulus verbeelden en waarschijnlijk van de 14de eeuw bestaan” werden

Afbeelding 34: interieur van het de St.-Odulphus-kerk naar het oosten.

Afbeelding 35: in 1905 werd “het oud triomfkruis met Christus beeld van de 13de Eeuw gerestaureerd en gepolychromeerd aan den ingang van het groot koor gehangen. Dit werk is verricht door den Heer Roemaet, beeldsteker te Leuven”.

Afbeelding 36: voor het nieuwe hoogaltaar vervaardigde E. Pirotte een verguld retabel met beelden van de heilige Alphonsus, Norbertus, Thomas, Juliana, Clara en Lutgardis. Dit detail van het retabel toont de heilige Lutgardis.

deze door de Luikse schilder Adolphe Tassin “opgehelderd”.⁶⁵ Verder restaureerde Tassin, zo noteert pastoor Peumans in het dagboek, de resterende meubelen: “In November 1906 hebben wij het oud gestoelte van het koor, de oude kerkbank versierd met drie medaillons verbeeldende de bekeering van Hubertus; het H. Sakrament en O.L.V. Rozenkrans; de twee oud eiken biechtstoelen en den Predikstoel, die zwart waren van het vernissen, laten afbijten en opnieuw cireeren”.⁶⁶ Een eeuwenoud beeld van Sint-Lambertus, de patroonheilige van het bisdom Luik, werd na restauratie in 1908 geplaatst bij de ingang van het kleine koor.

Alle andere interieurstukken werden nieuw vervaardigd. Beelden van het Heilig Hart van Jezus en de Heilige Jozef van de hand van Roemaet kregen een ereplaats bij de ingang van het koor.⁶⁷ Het nieuwe hoogaltaar werd voorzien van een retabel met beelden van de heilige Alphonsus, Norbertus, Thomas, Juliana, Clara en Lutgardis, en een tabernakel “in koper geci-

seleerd, voorzien van émaux, natuurlijke steenen en draadwerk vervaardigd in Romanschen Stijl door E. Pirotte van Luik volgens plan van den Bouwmeester Lenertz van Leuven en gansch overguld” (afbeelding 36).⁶⁸ Ook de grote kandelaars die op stenen voetstukken aan weerszijden van het altaar werden geplaatst, waren door Pirotte vervaardigd. In 1909 werden kruiswegstaties aangebracht “kunstig uit witten steen gebeiteld door den Heer A. De Beule van Gent”.⁶⁹ Later werden deze toch beschilderd “daar de nieuwe kruisweg in witten steen op den witten muur zich niet goed vertoonde, heeft de Heer Tassin door het schilderen van den muur der zijgangen, erin gelukt de staties veel beter te doen uitkomen.” In november 1913 werd “het bovenste der zijaltaren afgewerkt door het plaatsen van eenen arduinsteen van een stuk kunstig gebeiteld door den Heer Roemaet van Leuven volgens Romeinschen stijl en plan van den Heer Lenertz van Leuven⁷⁰; en het altaar O.L.V. versierd met een koperen verguld Tabernakel, en voor ieder altaar een nieuw koperen kruis [...]”.

Daarnaast kreeg de kerk nieuwe glas-in-lood vensters en schilderijen. Aan de schilderijen in het koor, die in 1910 werden uitgevoerd door Tassin, en die tegenwoordig slechts gedeeltelijk bewaard zijn, lag een uitgebreid iconografisch programma ten grondslag. Langs

de zijmuren kwamen bovenaan afbeeldingen van twaalf profeten met zorgvuldig uitgekozen spreuken uit hun werk om de figuren te identificeren. Het middenregister was voorbehouden aan oudtestamentische scènes die als voorafbeeldingen werden gezien van het “H. Sakrament des Altaars” en het “H. Sakrifcie der Mis”, die in het onderste register stonden afgebeeld. Op de muur achter het altaar was bovenaan een schildering van Christus in een ronde mandorla die werd bewierookt door twee engelen met daaronder de figuren van de HH. Hubertus en Lambertus, de twee belangrijkste heiligen van het bisdom Luik. Daaronder kwamen weer twee scènes uit het Nieuwe Testament: St.-Petrus die de sleutels van Christus ontvangt en de bekering van St.-Paulus. Boven de triomfboog van het koor was aan weerszijden de Annunciatie aan Maria uitgebeeld, met Maria aan de ene kant, de engel aan de andere en de Heilige Drievuldigheid in het midden. Op dezelfde boog waren onderaan nog de twee middeleeuwse schilderingen van SS. Petrus en Paulus te zien die in 1906 door Tassin waren “opgehelderd”. Boven de bogen van de arcades die naar de zijkooren voerden, schilderde hij de vier paradijselijke stromen. En tot slot bracht de heer Tassin in 1914 de decoratie in de kleine zijkooren aan “tot groote voldoening van eenieder.”⁷¹

Op 4 augustus 1914 verklaarde Duitsland België de oorlog.⁷² Kort daarop werden de werkzaamheden aan de kerk tot na de oorlog stilgelegd. Een goede gelegenheid om het werk weer op te starten was het 50-jarig priesterschap en 25-jarig dekenchap van pastoor Peumans. Als cadeau kreeg de pastoor een voor hem op de vakschool te St.-Truiden vervaardigde knielbank om op het koor te plaatsen⁷³ en een nieuwe preekstoel. De oude paste immers niet meer in het interieur van de gerestaureerde kerk, “waar de nieuwe meubelen in Romaanschen stijl zijn vervaardigd” en daarom werd deze vervangen door een nieuwe “in dien zelve stijl” van de hand van de eerder genoemde Roemaet. Eind juni 1920 was de preekstoel klaar: “Gansch in blauwen steen fijn uitgebeiteld berust hij op vijf pilasters waar boven de zinnenbeelden der vier Evangelisten Mattheus, Marcus, Lucas en Joannes, in den steen uitgewerkt; hooger in het midden vertoonen zich prachtig, in verheven beeldwerk koper overguld, de vier groote heiligen Leeraars der H. kerk, te weten Ambrosius, Hiëronymus, Gregorius de Groote, Paus, en de H. Augustinus” (afbeeldingen 37 en 38).⁷⁴

In de winter van 1921 werden de vensters in de zijkooren geplaatst. Deze waren gemaakt door Jozef Osterrath, glasschilder te Tilff bij Luik.⁷⁵ De drie vensters rond het altaar van St.-Odulphus verbeelden “in zes tafereelen het leven van onzen H. Patroon”. Naast dit koor kwam een venster “verbeeldende de kluizenares Jutta, die naast de kerk woonde, in dit kleine koor hare bidplaats had; de H. Christina de Wonderbare woonde gedurende 9 jaar bij haar, en de H. Lutgardis kwam ze beiden bezoeken. [...]”.

In 1922 werd de rest van de kerk geschilderd door Albert Huppen en ter herinnering hieraan werd boven de deur naar de sacristie een opschrift geschilderd: “Pictura Templi Sancti Odulphi rite perficitur 1922.” Daarmee was het werk aan de St.-Odulphuskerk voltooid. Het interieur, zoals hierboven beschreven, zou dus de ‘oorspronkelijken romanschen stijl’

Afbeelding 37: Paul Roemaet vervaardigde voor de Loonse kerk een nieuwe preekstoel in Romaanse stijl die in juni 1920 was voltooid.

Afbeelding 38: de kapitelen van de preekstoel zijn gebaseerd op de Romaanse kapitelen die in Borgloon zijn teruggevonden. Dit kapiteel lijkt zeer veel op kapiteel 2, zoals een vergelijking met afbeelding 19 uitwijst.

van de St.-Odulphuskerk reflecteren, maar veel van de uitgebeelde thema's, zoals de beelden van het Heilig Hart, Sint-Jozef en de kruisstaties, zijn typisch negentiende-eeuws. Het enige object dat daadwerkelijk aan het Romaanse erfgoed van Borgloon refereert, is de preekstoel. De kapitelen van het onderstel zijn namelijk gebaseerd op de twaalfde-eeuwse exemplaren uit het lapidarium. Voor het overige houdt het 'neo-Romaans' weinig verband met wat er ooit in Borgloon voorhanden moet zijn geweest. Wel wordt er in de glasvensters van de zijkoren naar het hoogmiddeleeuwse verleden verwezen. Hier zien we episodes uit het leven van de patroonheilige van de kerk, St.-Odulphus en scènes die de kluizenares Jutta en de HH. Lutgardis en Christina tot onderwerp hebben.

Dit laatste betreft een episode uit de Loonse geschiedenis van rond 1200, toen de religieuze mystiek veel aanhang had in de cisterciënzerinnenkloosters en begijnengemeenschappen in het zuiden van het hertogdom Brabant en de huidige Belgische provincie Limburg.⁷⁶ Vrouwen, die verstoken waren van een carrière binnen de kerk, zochten in deze periode naar andere wegen om uitdrukking te geven aan hun religiositeit. Dit uitte zich in een volledige, alles verterende en liefdevolle overgave aan God, in een mystieke eenwording, alleen te bereiken door de genade van God en niet door studie.⁷⁷ In deze tijd moet er in een kluis bij de Loonse kerk een kluizenares hebben gewoond, die daar een vijftien-

daags bezoek kreeg van de latere heilige Lutgardis (1182-1246). Bij deze gelegenheid begon uit Lutgardis' vingers olie te vloeien, waarop zij dronken leek van vreugde en onophoudelijk danste in de kluis van de Loonse kluizenares. Zij was immers uitgenodigd door de bruidegom in zijn wijnkelder en aan zijn dis (afbeelding 39).⁷⁸ Dergelijke taferelen, die zich naast de kerk te Loon in de kluis afspeelden, waren typerend voor het extatische gedrag van de Luik-

Brabantse mystici.⁷⁹ In tegenstelling tot Lutgardis, die slechts vijftien dagen te Loon verbleef, bracht de heilige Christina (1150-circa 1224) er negen jaar door “met eenre clusenersen, hiet Juete”, mogelijk maar niet noodzakelijkerwijs dezelfde kluizenares die door Lutgardis werd bezocht (afbeelding 40). Christina staat vooral bekend om haar wonderen. Bij haar vloemde de olie niet uit haar vingers, maar uit haar maagdelijke borsten. Daarmee kon ze zichzelf voeden. Zij ging drie maal dood. De laatste keer betekende wel het definitieve einde. Zij kon in de dakstoel van de kerk vliegen. Te Luik wandelde zij van de ene oever van de Maas naar de andere. Ze kon aan galgen hangen zonder dood te gaan. In de Loonse kluis bracht Christina haar tijd vooral met zingen door (afbeeldingen 41 en 42).⁸⁰ Daarnaast onderhield Christina zeer goede betrekkingen met graaf Lodewijk II van Loon (1195-1218) en behoedde hem voor een complot. Lodewijk legde vlak voor zijn dood bij Christina zijn algemene biecht af, waarop ze het door haar gebed gedaan kreeg dat zij de helft van de straf die Lodewijk nog diende uit te boeten in het vagevuur zelf zou mogen ondergaan.

Afbeelding 39: de heilige Lutgardis (1182-1246) bracht een vijftiendaags bezoek aan een kluizenares te Borgloon.

Afbeelding 40: Jutta was een kluizenares die aan het eind van de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw een kluis bewoonde in de kerk van Borgloon.

Afbeelding 41: de heilige Christina (1150-circa 1224) bracht negen jaar door “met eenre clusenersen, hiet Juete”, die in een kluis leefde in de kerk van Borgloon.

Afbeelding 42: beeld van de heilige Christina in de Loonse kerk. Christina is herkenbaar aan haar vleugels.

Hoe de keuzes om dit soort onderwerpen op de vensters uit te beelden werden gemaakt, blijft in het dagboek onvermeld. Een studie van de betrokken kunstenaars en hun achtergrond geeft echter wel een goed idee uit welke hoek de wind waaide. De verbouwing van de Loonse kerk kwam in de vroege twintigste eeuw namelijk niet zomaar uit de lucht vallen en de kunstenaars waren geen lokale ondernemers. De hele geschiedenis van de herbouw en herinrichting van de Loonse kerk past in een veel breder politiek en religieus kader.

De kunstenaars van de Loonse kerk

Hyacinthus Martens

Hyacinthus Martens was rond 1900 een belangrijke architect in het Limburgse. Met de bouw van de kerk van Helchteren luidde

hij rond de eeuwwisseling, samen met Edmond Serrure die de architect was van de kerk van Grote Brogel, de neogotiek in Limburg in. Omdat Martens van huis uit geen architect maar timmerman was, werd hij in 1898 vanaf de bouw van de Sint-Pietersbandenkerk te Lommel op uitdrukkelijk verzoek van de Koninklijke Commissie voor Monumenten gedwongen samen te werken met architect Vincent Lenertz, die doorgaans de meer technische kant voor zijn rekening nam.⁸¹ Voor 1914 bouwden, of verbouwden, zij samen meer dan 25 kerken in Limburg. Eén van die kerken was de kerk van Borgloon.⁸²

Vincent Lenertz

Vincent Lenertz (1864-1914) was geboren te Echternach en studeerde tussen 1887 en 1889 architectuur aan de universiteit te Leuven en werkte daarna enkele jaren in de architectenkantoren van de gebroeders Zens in Echternach en bij Knepper te Diekirch. Vanaf 1892 was

hij assistent van professor Joris Helleputte te Leuven en in deze hoedanigheid doceerde hij de geschiedenis van de architectuur. Ook was hij betrokken bij de bouw van de universitaire gebouwen aldaar. Zijn werk was erop gericht een zuivere neogotiek te combineren met modern materiaalgebruik. Dit nam overigens niet weg dat er ook wel eens in andere stijlen werd gebouwd. Helleputte zorgde ervoor dat Lenertz vanaf 1892 tewerk werd gesteld in Limburg.⁸³ Lenertz blonk vooral uit als ontwerper van kerkmeubilair en daarom werkte hij veel samen met Paul Roemaet, die eveneens in Borgloon tewerk werd gesteld.⁸⁴ Dat past ook bij het streven naar een totaalbeeld waarin alle onderdelen van een kerkgebouw, zowel wat betreft de architectuur als de stoffering, hun specifieke bijdrage zouden leveren om tot een harmonieus geheel en een gepaste religieuze sfeer te komen. Lenertz werd op 26 augustus 1914 voor zijn woning te Leuven door de Duitsers neergeschoten.

Paul Roemaet

Paul Roemaet (1865-1938) was geboren te Geraardsbergen en werd op 10-jarige leeftijd wees. Als leerling van het Sint-Jozefsinstituut te Sint-Denijs-Westrem bij Gent kwam hij in contact met kunstenaars die bescherming genoten van de textielmagnaat Joseph de Hemptinne. Hij werd opgeleid in het atelier van de gebroeders Blanchaert en vestigde zich in 1887 te Leuven waar hij rond 1891 een zelfstandig beeldhouweratelier opstartte. Zijn doorbraak kwam toen hij in 1897 bij de wereldtentoonstelling in Brussel de gouden medaille won in de klasse der religieuze kunsten. Kenmerkend voor zijn werk is dat hij met archeologische precisie voorbeelden uit de gotiek overnam. Dat blijkt ook wel uit zijn kansel te Borgloon; de kapitelen zijn gemaakt naar het voorbeeld van de Romaanse kapitelen uit de Loonse kerk.

Andere voorbeelden van de samenwerking tussen Lenertz en Roemaet zijn te vinden in de St.-Petrus-Bandenkerk te Lommel en in de St.-Jacques in Luik. Voor deze laatste kerk ontwierp Lenertz een 'chaire de vérité', die uitgevoerd werd door Roemaet, ter gelegenheid van het 25-jarig dekenchap van Schoolmeesters in 1901. De preekstoel werd aangeboden door de parochianen. De thematiek van de preekstoel is gelijk aan die van Borgloon. Uitgebeeld waren de vier evangelisten en de vier kerkvaders. Lenertz ontwierp ook de communiebanken van de St.-Jacques in Luik, welke werden uitgevoerd door E. Pirotte, en welke door de parochianen werden aangeboden aan deken Schoolmeesters toen hij in 1902 afscheid nam van de kerk.⁸⁵ Ditzelfde tweetal maakte ook de communiebank te Borgloon.

Adolphe Tassin

Adolphe Tassin (1852-1923) was geboren te Anthey bij Hoei en volgde vanaf 1872 stage in het bekende schildersatelier van Jules Helbig te Luik. Vanaf circa 1886 vestigde hij zich als zelfstandig schilder van vooral wandschilderingen en portretten. Hij kreeg vooral opdrachten in het Luikse⁸⁶, maar vanaf circa 1902 was hij ook werkzaam in Limburg, in Bree, Bocholt en Eksel. Kort voor hij in Borgloon werd aangesteld had hij in Luik een grote opdracht vol-

tooid, namelijk het beschilderen van de koormuren van de St.-Martinuskerk, een werk dat in 1909 gereed kwam. Dit was een immens karwei, want het koor had een lengte van 24 meter. De decoratie werd in twee zones ingedeeld; in de bovenste werden episodes uit het leven van de H. Martinus uitgebeeld; in de onderste scènes die specifiek Luiks waren.⁸⁷ De beschildering van de kerk in Lommel tussen 1913 en 1914 was een van zijn laatste grote werken, maar helaas zijn de schilderijen tegenwoordig overgeschilderd. Tassin trok zich kort daarna terug in Wasseignes waar hij in 1923 overleed.

Joseph Osterrath

Evenals Adolphe Tassin, was Joseph Osterrath betrokken bij de restauratie van de Luikse St.-Martinus kerk. Hier herstelde hij enige oude vensters en maakte in 1894 een venster van het leven van de H. Jozef en een van de H. Hubertus.⁸⁸ Dit was noch zijn eerste, noch zijn laatste werk in Luik. In 1877 al herstelde hij een venster in het zuidtransept van de kathedraal St.-Paul, alsmede in 1888 de vijf vensters rond het koor van dezelfde kerk en de vensters van de Sacramentskapel.⁸⁹ In de kerk van St.-Pholien zijn twee vensters van zijn hand, beide uit 1887. Het eerste heeft betrekking op de Val des Ecoliers, het tweede op het leven van de patroonheilige van de kerk.⁹⁰ Voor de kapel van St.-Antonius van Padua in de St.-Jacques in Luik vervaardigde hij een venster met de verheerlijking van het Kruis.⁹¹ In 1916 werden in het transept van de Luikse St.-Christophe-kerk drie vensters van Osterrath geplaatst met daarop de belangrijkste episodes uit het leven van de Maagd Maria en de H. Jozef.⁹² In de kerk van St.-Denis zijn in de kapel van de Derde Orde van St.-Franciscus door Osterrath gesigeneerde vensters te zien.⁹³ Andere kerken waarvoor glasvensters werden vervaardigd zijn de St.-Hubertuskerk te Schaffen, de OLV-kerk te Péruwelz-Bon-Secours, de St.-Martinuskerk in Bilzen, de St.-Laurentiuskerk te Andrimont, de St.-Martinuskerk te Walcourt en de St.-Niklaaskerk te Herbeumont.

Osterrath was dus zeker niet de eerste de beste. Hij wordt zelfs gekwalificeerd als de belangrijkste glasschilder uit het atelier van Jean-Baptiste Bethune, een van de grondleggers van de neogotiek in België. Aanvankelijk stichtte hij te Xanten een atelier, maar in 1870 zag hij zich genoodzaakt dit atelier naar België over te brengen. Vanaf 1872 was hij in Tilff gevestigd. Vanaf 1865 was hij lid van het gilde van St.-Thomas en St.-Lucas en in 1907 nam zijn atelier deel aan de Sint-Lucastentoonstelling. Het bedrijf had groot succes en groeide uit tot het succesrijkste atelier voor glasschilderkunst in Wallonië en zou tot circa 1960 bestaan.⁹⁴

Gustave-Louis Ladon

Te Loon maakte Osterrath alleen de vensters van het zuidkoor, die van het hoogkoor en het Onze-Lieve-Vrouwekoor werden door Gustave-Louis Ladon (1863-1942) vervaardigd. Deze Gentse kunstenaar was de belangrijkste glasschilder uit de beginperiode van de St.-Lucasscholen.⁹⁵ Tussen 1875 en 1888 was hij gelijktijdig leerling van de Sint-Lucastekenschool te Gent en leerjongen in het glazenieratelier van Bethune-Verhaegen, waar

hij tussen 1888-1891 optrad als meester-glazenier. Vanaf 1891 zette hij in Gent een zelfstandig atelier op en was in de jaren 1895-1914 de grote man van de Vlaamse glasschilderkunst. Hij was lid van het Sint-Jozef en Sint-Lucasgilde en vanaf 1893 werd hij als erelid opgenomen in het Gilde van Sint-Thomas en Sint-Lucas. Vensters van zijn atelier sieren de volgende kerken: Sint-Martinus en het begijnhof in Gent, St.-Walburga en de OLV van Pamele in Oudenaarde, St.-Rombout in Mechelen, St.-Gummarus in Lier, St.-Walburga te Veurne, St.-Vincentius te Eeklo (waaronder een raam van St.-Jan op Patmos uit 1913, dat als zijn meesterwerk wordt beschouwd), het Begijnhof in Hoogstraten, de St.-Jozef te Oostende, de OLV te Dendermonde, de kapittelkerk van Dinant, de kerken van Gohissart, Hamont, Ste Waudru te Bergen, Zaffelare, Braine-l'Alleud, St.-Martinus te St.-Truiden en Pepinster. Daarnaast werd ook wel voor particulieren gewerkt en werden talrijke restauraties uitgevoerd.⁹⁶

Achtergronden bij de verbouwingen van de Loonse kerk⁹⁷

In het bovenstaande vigeerden namen als de St.-Lucasscholen, Bethune, Helleputte en Helbig. De kunstenaars die betrokken waren bij de restauratie van de Loonse kerk waren nauw verbonden met deze instellingen en personen. Maar wat was nu hun belang in dit alles? Om dit te verklaren is het nodig enige decennia terug te gaan in de geschiedenis.

Na de Belgische Opstand van 1830 maakte de katholieke kerk in België een zeer sterke groei door. Dankzij de herinrichting van de seminaries nam het aantal seculiere priesters snel toe en het kloosterleven bloeide op. Er werden katholieke lagere en middelbare scholen opgericht en in 1834 zelfs een katholieke universiteit te Leuven, als voortzetting van de oude pauselijke universiteit van 1425. Toen in 1842 een wet het godsdienstonderwijs verplicht stelde, kreeg de kerk bovendien invloed op het openbaar onderwijs. Aldus wist de kerk weer een ferme grip op de samenleving te krijgen en zo verrezen er in deze tijd veel nieuwe parochies. Tussen 1830 en 1850 werden zo'n 1200 kerken en kapellen hersteld of nieuw gebouwd. In dit beeld past ook vanaf 1837 doorgevoerde verbouwing van het interieur van de Loonse kerk.

De groeiende invloed van de geestelijkheid op het openbare leven riep een liberale tegenreactie op, die de maatschappelijke invloed van de kerk wilde terugdringen. Een nieuwe partij werd opgericht, welke in 1847 aan de macht kwam. Toen in 1848 het kiesrecht werd uitgebreid ten gunste van de stedelijke burgerij, kwamen de liberalen steeds vaster in het zadel te zitten. Een antiklerikaal beleid, dat tot in de jaren 1880 zou voortduren, was het gevolg. Ook raakte het platteland op politiek en economisch gebied allengs geheel overvleugeld door de stad, waardoor de positie van adel en clerus werd ondermijnd, wat weerstand opwekte.

Zo ontstond de ultramontaanse beweging, overtuigde katholieken die in alles het woord van Rome volgden. In de visie van de ultramontanen was het individu ondergeschikt aan de

gemeenschap en was het traditionele gezin de hoeksteen van de samenleving. Daarnaast werden de rol van de familie, van de traditionele elites en standen beklemtoond, kortom men spiegelde zich aan de traditionele standenmaatschappij van het Ancien Régime van voor de Franse Revolutie. De ultramontanen werden gesteund door paus Gregorius XVI en zijn opvolger Pius IX, die streefden naar het herstel van de maatschappelijke voorrangspositie van de kerk. Na het verlies van de pauselijke staten in 1870 verkondigde Pius IX nog in datzelfde jaar de leer van de pauselijke onfeilbaarheid. De christelijke Middeleeuwen werden tot nostalgisch ideaalbeeld verheven. Daarbij paste een hernieuwde interesse in de middeleeuwse architectuur en beeldende kunsten, vooral in de landen benoorden de Alpen.

In een poging het liberale tij te keren werden vooral zeer conservatieve bisschoppen benoemd. Verder vergrootte de kerk haar invloed op de liefdadigheidsinstellingen, waarbij men zich niet beperkte tot armenbezoek en het geven van aalmoezen, maar zich ook richtte op volksonderwijs, patronaten voor arbeiderskinderen en het instellen van volksbibliotheken. Zo moest, via een wijd vertakt systeem van sociale controle, de medemens voor het liberalisme en het socialisme worden behoed. Maar toen er eenmaal een katholieke regering kwam in België, wist men hier niet direct profijt uit te trekken. Dit onvermogen leidde tot een nog sterkere ideologische verkramping en een nog grotere actiebereidheid bij de ultramontanen, die behoorden tot de sociale elite van die tijd. Uiterlijke manifestaties van het geloof werden bevorderd; de eucharistie kreeg meer aandacht dan voorheen. Tijdens het pontificaat van Pius IX werd vooral de devotie tot het H. Hart en de devotie voor de H. Jozef, als beschermer van het Heilig Huisgezin, gestimuleerd. Ook de Maria-devotie bloeide op, vooral na de afkondiging van het dogma van de Onbevleete Ontvangenis in 1854 en de verschijning van Maria te Lourdes in 1858. Omdat de kerkhoven in 1804, en opnieuw in 1859, werden geseculariseerd, verdwenen de kruisstaties van het kerkhof naar het interieur van de kerk, wat aan heel wat neogotische ateliers werk gaf. Daarnaast werd het geloof veruiterlijkt door het organiseren van luisterrijke processies en religieuze manifestaties. Broederschappen kregen nieuw leven ingeblazen.

Ook de architectuur en beeldende kunsten werden geënt op het christelijke verleden en vanaf 1850 werden steeds meer kerken en kloosters, scholen en patronaatsgebouwen, parochie- en gildehuizen, hospitalen, wees- en bejaardentehuizen in neogotische stijl gebouwd. Zo ontstond een grote behoefte aan scholen die in de neogotiek geschoolde kunstenaars en ambachtslieden konden afleveren. Dit nu werden de St.-Lucasscholen, opleidingsinstituten voor christelijke kunst, waarvan de eerste in 1862 in Gent werd gevestigd. In de optiek van de St.-Lucasscholen stond de kunst geheel in het teken van het overbrengen van de goede boodschap; alle kunsten waren aan de architectuur, het grotere geheel, ondergeschikt.

In dezelfde beweging past ook de vernieuwde zorg voor het kerkelijke patrimonium. In 1860 was de wereldlijke overheid via de Koninklijke Commissie voor Monumenten weliswaar met plannen gekomen om zich actiever bezig te houden met het beheer van het kerke-

lijke erfgoed, maar de katholieken wensten op dit gebied eigenlijk geen inmenging van de liberalen. Om de instandhouding van kerken en andere uiterlijkheden van het geloof optimaal te garanderen, was een goede kennis van zaken een eerste vereiste. Cursussen 'christelijke archeologie' waren nodig en gingen vanaf het cursusjaar 1864-65 in Leuven van start en werden gegeven door Edmond Reusens. Vanaf 1884 waren voor een periode van dertig jaar katholieke regeringen aan het bewind, die een gematigd confessioneel bewind voerden. Voor de monumenten en bouwkunst in België had dat zo zijn gevolgen. Al in 1885 werd Reusens als lid benoemd van de Koninklijke Commissie voor Monumenten. Later volgden benoemingen van andere ultramontanen zoals de eerder genoemde Helleputte en Helbig. Van nu af werden de St.-Lucasscholen door de overheid gesteund en afgestudeerden en leraren van deze scholen konden rekenen op benoemingen in overheidsdienst. Dit toekomstperspectief deed het aantal leerlingen flink stijgen. Overheidsgebouwen, zoals stations, postkantoren kregen steeds vaker een neogotische vorm. In 1894 verloor de Sint-Lucasbeweging met de dood van Jean-Baptiste Bethune, die als bijnaam 'Jan Gotiek' had, een van haar belangrijkste voorvechters; de neogotiek verloor haar invloed, andere stijlen maakten hun opwachting.⁹⁸ Ook werd er van nu af steeds meer gekeken naar het streekgebundene, het streekeigene.

In Limburg kwam de hele beweging wat later op gang, maar toen vanaf 1888 de chemische industrie in Limburg met zijn opmars begon en daar in de vroeg twintigste eeuw de steenkoolontdekking en -ontginning bijkwam, met als gevolg dat het noorden en midden van Limburg in korte tijd veranderden van een agrarische in een moderne geïndustrialiseerde samenleving, kon ook hier een actieve missionering en herkersteningsoffensief niet uitblijven. Tussen 1879 en 1901 wijdde bisschop Doutreloux van Luik méér dan 150 nieuwe kerken. Tussen 1900 en de Eerste Wereldoorlog kwam daar nog een significant aantal bij. Daarnaast werd een groot aantal kerken gerestaureerd.

Eén van die kerken was die te Borgloon. Bij de restauratie werd conform de tijdsgeest teruggegrepen op de Romaanse bouwstijl, de stijl waarin de kerk oorspronkelijk was gebouwd, en werd in het decoratieprogramma ruimschoots aandacht gegeven aan de streekeigen heiligen, aan vrome figuren die onlosmakelijk met de geschiedenis van de Loonse kerk verbonden waren. De kerk is als het ware een monument geworden voor het Romaanse verleden en een typische uiting van het ultramontaanse gedachtegoed uit het begin van de twintigste eeuw. En daarmee is de cirkel rond. De Loonse kerk heeft misschien weinig resten kunnen bewaren van het oorspronkelijke gebouw, maar veel van wat er nu is verwijst wel naar de tijd waarin in de kerk een trots kapittel huisde en het gebouw min of meer de 'eigenkerk' was van de graven van Loon. Bij de restauratie die in 1903-1904 begon, streefde men niet naar een archeologisch correcte reconstructie van de voormalige kapittelkerk, het volstond dat de kerk herinnerde aan het Romaanse verleden, een periode waar Kerk en grootgrondbezitters nostalgisch naar terugkeken als naar een tijdperk waarin Kerk en adel een natuurlijk gezag uitstraalden.

Noten

- 1 Pastoor-dekens dagboek fol. 99. Dit dagboek van pastoor-dekens te Borgloon is voorlopig nog een onuitgegeven document. De heer Jos Bleus heeft de intentie dit dagboek uit te geven.
- 2 Daris, J., *Notices sur les églises du diocèse de Liège*, deel I (Luik 1867), 191-192.
- 3 Rijksarchief Hasselt, R.A.H., Kerkelijk Archief nr. 53, plan 14 mars 1855.
- 4 Pastoor-dekens dagboek fol. 109.
- 5 Tenzij anders vermeld zijn de foto's bij dit artikel gemaakt door Elizabeth den Hartog of Anton van Hensbergen.
- 6 Grauwels, J., *Inventaris van het archief van het kapittel van Borgloon* (Brussel 1971) 12; Regestenlijst nr. 1: B. Afschrift in reg. 1, fol. 75 v. cf. Daris, *Notices*, 235; Buijtenen M.P. van, *Langs de heiligenweg. Perspectief van enige vroeg-middeleeuwse verbindingen met Noord-Nederland* (Amsterdam 1977) 133, bijlage V.
- 7 Paquay, J., *La condition sociale des Santeurs dans le Limbourg aux XIe, XIIe et XIIIe siècles* (Tongeren 1910) 4.
- 8 Paquay, J., *Les paroisses de l'ancien concile de Tongres y compris les conciles de Hasselt et de Villers- L'Evêque démembrés du même concile* (Luik 1909) 236.
- 9 Daris, J., *Histoire de la bonne ville, de l'église et des comtes de Looz, suivie de biographies lossaines (et de doc.)*, deel 1 (Luik 1864) 143.
- 10 Daris, *Histoire de la bonne ville*, 131.
- 11 Meulemeester J. de, 'Quelques réflexions sur les résidences des princes territoriaux dans les anciens Pays-Bas méridionaux', *Archéologie Médiévale* XXV (1995) 103-105; Bleus J., *7500 jaar bouwkunst in Limburg* (Hasselt 1984) 78-80.
- 12 Kronenburg, J.A.F., *Neerlands heiligen in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1899) 43-54.
- 13 Kronenburg, *Neerlands heiligen*, 53-54.
- 14 In de Middeleeuwen was Bodgis in Oirschot een erkende heilige, cf. Van Buijtenen *Langs de heiligenweg*, bijlage IV.
- 15 Acta sanctorum 91; cf. Buchell, Arnold van, 'Traiecti Batavorum Descriptio', ed. Muller, S. in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 27 (Amsterdam 1906) 184 (Monumenta passim..., G.A.U. hs. 1840, fol. 34).
- 16 Bijsterveld, A.-J., 'Les sépultures des comtes de la Meuse inférieure: les cas des Régner et des Baldéric (Xe siècle), des comtes de Looz (XIe siècle) et des comtes de Gueldre (XIIe-XIVe siècles)', in: *Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg, Publications du CLUDEM* 18 (2006) 380-381.
- 17 Stöver, R.J., *De Salvator - of Oudmunsterkerk te Utrecht. Utrecht.: Stichtingsmonument van het bisdom Utrecht* (Utrecht/Zutphen 1997) 65.
- 18 Stöver, *De Salvator- of Oudmunsterkerk*, 66.
- 19 Maastricht, Gemeentearchief, Collectie van de Noordaa 310.
- 20 Hartog, E. den, *Romanesque Architecture and Sculpture in the Meuse Valley* (Leeuwarden/Mechelen 1992) 21-22.
- 21 Binding, G., 'Ottonische Baukunst in Köln', in: Euw, A. von en Schreiner P., *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends*, Deel I (Keulen 1991) 282-290. Met de bouw van de St.-Pantaleon werd in 964 een begin gemaakt. Toen Bruno in 965 stierf zal er dus nog niet veel gebouwd zijn. In zijn testament stelde Bruno daarom 100 pond beschik-

- baar voor de voltooiing van het klooster St.-Pantaleon en 300 pond voor de vergroting van de kerk. Daarnaast is bekend dat het oude oratorium van de St.-Pantaleon in 966 instortte. De nieuwbouw die hieruit voortvloeide, resulteerde in een zaalkerk met een breedte van 12,80 m, een lengte van 36 m en een hoogte van 17,10 m. Deze zaalbouw had spaarnissen aan zowel het ex- als het interieur. Aan de noord- en zuidzijde waren annexen, die waarschijnlijk later van apsiden werden voorzien. In het westen was een soort westwerk. In 984 schonk keizerin Theophanu de kerk relieken van de heilige Albinus en in 991 werd zij, in aanwezigheid van haar zoon Otto III, in de kerk bijgezet. Bij deze gelegenheid werd de kerk rijkelijk voorzien van giften. Tezelfdertijd kreeg het koor waarschijnlijk een apsis, het schip werd naar het westen toe verlengd (45 m) en de tegenwoordige westbouw toegevoegd.
- 22 Müller, H., 'Die Kölner Erzbischöfe von Bruno I. bis Hermann II. (953-1056)', in Euw, A. Von en Schreiner, P., *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends*, deel I (Keulen 1991) 15-22.
- 23 Leyser, K., *Herrschaft und Konflikt. König und Adel im ottonischen Sachsen* (Göttingen 1984) 33.
- 24 Vita Brunonis, hoofdstuk 33, 226-229, in: Kallfelz, H. (vert.), *Lebensbeschreibungen einiger Bischöfe des 10.-12. Jahrhunderts* (Darmstadt 1973) 171-261; Engels, O., 'Ruotgers Vita Brunonis', in: Euw A. von en Schreiner, P., *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends*, deel I (Keulen 1991) 33-46.
- 25 Deeters, J., *Servatiusstift und Stadt Maastricht. Untersuchungen zur Erstehung und Verfassung*. Rheinisches Archiv 73 (1970) 34.
- 26 Deeters, *Servatiusstift*, 73.
- 27 Callebaut, D., 'De Sint-Laurentiuskerk van Ename (stad Oudenaarde, prov. Oost-Vlaanderen): een vroeg 11de eeuwse symbool van 'stabilitas regni et fidelitas imperatoris'', in: *Archeologie in Vlaanderen II* (1992) 435-470.
- 28 Kubach, H.E. en Verbeek, A., *Romanische Baukunst an Rhein und Maas. Katalog der vorromanischen und romanischen Denkmäler*, deel I (Berlijn 1976) 292-293.
- 29 Een uitvoeriger publicatie van de hand van Elizabeth den Hartog over deze materie is in voorbereiding.
- 30 Halkin, L., 'L'inscription dédicatoire de l'église de Looz', in: *Mélanges Godefroid Kurth. Recueil de mémoires relatifs à l'Histoire, à la Philologie et à l'Archéologie II* (Luik/Parijs 1908) 121-138.
- 31 *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen*, deel 14n4, Provincie Limburg. Arrondissement Tongeren. Kanton Borgloon (Turnhout 1999) 83.
- 32 In het dagboek schrijft hij hier het volgende over: "Inscriptio insculpta in lapide supra porta introitus Ecclesiae Collegiatae oppidi Lossensis; hic lapis ibi erat usque ad annum MDCCLXXIV, tunc dejectus; ejusque fragmentum inventum in terra prope fundamentum turris anno MDCCCLXIX, nunc servatur in parvo museo lapidaris adjacente Ecclesiae".
- 33 Tollenaere, L., *La sculpture sur pierre de l'ancien diocèse de Liège à l'époque romane*. Publication extraordinaire de la société archéologique de Namur (Gembloux 1957) 107; Timmers, J.J.M., *De Kunst van het Maasland I* (1971) 279.
- 34 Halkin, *Inscription dédicatoire*, 123.
- 35 Funken, R., *Die Bauinschriften des Erzbistums Köln*. 19. Veröffentlichung der Abteilung Architektur des Kunsthistorischen Instituts der Universität zu Köln (Keulen 1981) 2.
- 36 Funken, *Die Bauinschriften*, 33-36.
- 37 Funken, *Die Bauinschriften*, 35.

- 38 Cono van Repen was een afstammeling van de graaf van Duras. Hij was bovendien heer van Diepenbeek en Schans. Zijn huwelijk bleef kinderloos, wat waarschijnlijk de reden is dat hij aan het eind van zijn leven al zijn goederen aan het bisdom Luik schonk en er kanunnik werd. De titel 'heer van Repen' ging in de dertiende eeuw over op een ander geslacht, cf. Dekkers, P.J.V., 'De stichting van de abdij van Averbode en het klooster Keizerbos in het graafschap Loon', in: *De Maasgouw* 116 (1997) 220-221.
- 39 Halkin, *Inscription dédicatoire*, 136 noot 1.
- 40 Klinckaert, J.W., 'Een laat-middeleeuws Odulphusbeeld te Utrecht', in: *Madoc* 8-1 (1994) 2-12.
- 41 Daris, *Histoire de la bonne ville*, 132.
- 42 Van Buijtenen, *Langs de heiligenweg*, 31.
- 43 Daris, J., *Histoire de la bonne ville, de l'église et des comtes de Looz, suivie de biographies lossaines (et de doc.)*, deel 2 (Luik 1865) 5; Halkin, *Inscription dédicatoire*, 138. Andere schrijvers dateren deze akte een eeuw later, nl. in 1274, Wolters, M.J., *Codex diplomaticus Lossensis ou recueil et analyse de chartes servant de preuves à l'histoire de l'ancien comté de Looz* (Gent 1849) 156 nr. 279; Van Buijtenen, *Langs de heiligenweg*, 32 en 134. In 1275 is er inderdaad sprake van een op handen zijde herbouw van de kerk. Deze betreft echter enkel de toren en het kloosterpand en een brand wordt niet genoemd.
- 44 Rijksarchief Utrecht, Kapittel van Oudmunster, Inv. nr. 409; Van Buijtenen, *Langs de heiligenweg*, 135.
- 45 Borchgrave d'Altena, J., 'Le mobilier de l'église de Saint-Odulphe à Looz', in: *Leodium* 26-5 (1933) 138-146.
- 46 Tollenaere, *La sculpture sur pierre*, 268-269.
- 47 Kubach en Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas*. Deel 1, 134.
- 48 Timmers, *De kunst van het Maasland*, 225.
- 49 De nummering is conform de catalogus in Hartog, E. den, *Romanesque sculpture in Maastricht*, Maastricht 2002.
- 50 Timmers, *De kunst van het Maasland*, 225.
- 51 Antwerpen, Museum Mayer van de Bergh, Catalogus II. Beeldhouwkunst, 73-74, nr. 2077.
- 52 Antwerpen, Museum Mayer van de Bergh, Catalogus II. Beeldhouwkunst, 73-74, nr. 2078.
- 53 Den Haag, Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Collectie Veilingcatalogi Van der Lugt 14877, Paris 11-12-1837 nr. 170.
- 54 Tollenaere, *La sculpture sur pierre*, 170-171.
- 55 Zie hiervoor ook Den Hartog, *Romanesque sculpture*, 101-118.
- 56 Kupper J., *Liège et l'église impériale XIe-XIIe siècles*. Bibliothèque de la Faculté d Philosophie et Lettres de l'Université de Liège. Fascicule CCXXVIII (Luik, 1981) 411: "Les Looz nous apparaissent comme des personnages étonnamment proches de la cour impériale. Déjà mentionnés dans l'entourage de Henri IV et de Henri V, leur présence auprès du souverain germanique devient fréquente sous Lothaire III, Conrad III, Frédéric Ier et Henri VI".
- 57 Zijn grafsteen zou daar in 1864 nog te zien zijn geweest (Daris, *Histoire de la bonne ville*, 133). Recent is in de kapel een nieuwe steen geplaatst ter nagedachtenis. Lodewijks vader, Arnold werd begraven in het klooster dat hij te Averbode had gesticht en dat gewijd was aan de Maagd Maria en Johannes de Doper (Daris, *Histoire de la bonne ville*, 410-411). Lodewijks opvolger Gerard werd begraven te Herkenrode. De gasthuiskapel was later in gebruik als kapel van de te Grathem gestichte Begijnhof. De begijnen hier stonden onder bescherming van de abt van Villers (Daris, *Histoire de*

- la bonne ville*, 144).
- 58 Jongen, L. en Schotel, C., *Hendrik van Veldeke, Servaaslegende*. Stichting Historische Reeks Maastricht (Maastricht 1993), XXVI.
- 59 De Meulemeester, *Quelques réflexions*, 105.
- 60 Daris, *Histoire de la bonne ville II*, 95.
- 61 Pastoor-dekens dagboek fol. 110. Pastoor Peumans memoreerde de 'restauratie' van het altaar met een gedenksteentje aan de zuidzijde van het altaar: IN SVI SVORVMQVE PARENTVM MEMORIAM, HOC ALTARE DEDIT A.H. PEVMANS, DECANUS LOSSENSIS 1908.
- 62 Grewe, K., 'Aquädukt-marmor. Kalksinter der römischen Eifelwasserleitung als Baustoff des Mittelalters', In: *Bonner Jahrbücher* 191 (1991) 306-307.
- 63 Kosch, C., *Kölns romanische Kirchen. Architektur und Liturgie im Hochmittelalter* (Regensburg 2000) 78.
- 64 *Bondige inventaris der kunstvoorwerpen van het arrondissement Tongeren*, BKML 11, 1960, 201; Geukens, B., *Kanton Borgloon* (Brussel 1977) 20; Janssens, D., *Romaanse doopvonten in de zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik. Een typologische en iconografische studie*. Licentiaatsverhandeling (Leuven 1985) nr.3. Van deze doopvont, die uit de twaalfde of dertiende eeuw dateerde, resteert in de kerk alleen het basement van blauwe kalksteen, waarvan één van de hoeken is afgebroken. De afmetingen van het voetstuk zijn 14 x 84 x 87 cm. Aan de bovenzijde zijn de nauwelijks geprofileerde zuilbasementjes te zien van een vijfvoudige steun bestaande uit een centrale dikkere zuil met kleinere zuiltjes op de hoeken.
- 65 In 1989 werden de muurschilderingen van SS. Petrus en Paulus gerestaureerd door de heer Vonck.
- 66 Dagboek pastoor-dekens fol. 117.
- 67 Dagboek pastoor-dekens fol. 118.
- 68 Dagboek pastoor-dekens fol. 119-120.
- 69 Dagboek pastoor-dekens fol. 123.
- 70 Dagboek pastoor-dekens fol. 129.
- 71 Dagboek pastoor-dekens fol. 130.
- 72 Dagboek pastoor-dekens fol. 130-131.
- 73 Dagboek pastoor-dekens fol. 134-135.
- 74 Dagboek pastoor-dekens fol. 136-137. Van binnen is de predikstoel bekleed met schoon eikenhout in panelen afgewerkt. De trappen zijn in arduinstein, met leuning in schoon bewerkt gesmeed ijzer. Op de zijde van den bovensten trap bevindt zich een koperen plaatje, waarop twee jaarschriften tot herinnering aan het dubbel Jubileum van 50jarig priesterschap en 25jarig Dekenschap. 1869-1894-1919. Duplice Jubilaeo Alphonsi Peumans Celebrato (1919) Haec Cathedra, ex fide populi Lossensis aedificata (1920).
- 75 Dagboek pastoor-dekens fol. 140-142.
- 76 Grundmann, H., *Religiöse Bewegungen im Mittelalter* (Darmstadt 1977); Goossens, J., 'Borgloon en de Middelnederlandse Letterkunde', in: *Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse dialect- en naamkunde* 65 (1992) 4.
- 77 Hogenelst, D. en Oostrom, F. van, *Handgeschreven Wereld. Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1995) 130-131.
- 78 Goossens, *Borgloon en de Middelnederlandse Letterkunde*, 5.
- 79 Goossens, *Borgloon en de Middelnederlandse Letterkunde*, 6.

- 80 Goossens, *Borgloon en de Middelnederlandse Letterkunde*, 7.
- 81 Verpoest, L., *Architectuurgids Neogotiek in België* (Antwerpen/Baarn 1989) 100.
- 82 Andere kerken waar het koppel Lenertz en Martens samenwerkte zijn o.a.: Neerpelt (parochiekerk St.-Nicolaas 1898-1900); Kleine Brogel (Peer) (parochiekerk St.-Ursula 1904-1908); Engelmanshoven (parochiekerk St.-Jan-de-Doper en pastorie 1905-1908); Dilsen (parochiekerk St.-Martinus 1907-1908), Achel (parochiekerk SS Monulfus en Gondulfus 1909-1912); Neerpelt (kapel van het St.-Hubertuscollege 1910); Overpelt (parochiekerk St.-Martinus ca. 1910), cf. Verpoest, *Architectuurgids Neogotiek in België*, 103, 104, 106, 108, 109.
- 83 Keyser, B. de, *De ingenieuze neogotiek. techniek & Kunst 1852-1925* (Leuven 1997) 94.
- 84 Roemaet werkte overigens niet alleen samen met Lenertz, maar ook met diens leermeester Helleputte. Hun belangrijkste gezamenlijke werken zijn de kapel van het godshuis in Tessenderlo en het pensionaat van de zusters van het Heilige Hart te Luik.
- 85 Gobert, Th., *Liège à travers les âges. Les rues de Liège*, deel 6 (Brussel 1976²), 278.
- 86 Wandschilderingen of restauraties van A. Tassin zijn te vinden in de kerken van: St Christoffel te Hannut (1884), St.-Martinus te Ferrières (1890-1891), St Martinus te Ans (1896-1897), St.-Jozef te Cheratte (1885-1899), St.-Martinus te Fumal (1897-1899); St.-Martinus te Darion (1887-1900), St Petrus te Bastenaken (1899-1900), St Germanus te Ben-Ahin (1902-1903), St Gertrudis te Blegny (1899-1905), St Jan-Baptist te Hodimont (1887-1910), OLV te Fologne (1911-1912), OLV te Hoei (1885, 1912-1914), cf. Maeyer J. de (red.), *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914*. Kadoc-studies 5 (Leuven 1988) 374.
- 87 Gobert, *Liège à travers les âges*, 34.
- 88 Gobert, *Liège à travers les âges*, 35-36.
- 89 Gobert, *Liège à travers les âges*, 166-167 en 181.
- 90 Gobert, *Liège à travers les âges*, 287.
- 91 Gobert, *Liège à travers les âges*, 262.
- 92 Gobert, *Liège à travers les âges*, 199.
- 93 Gobert, *Liège à travers les âges*, 495.
- 94 Maeyer, J. de, 'Kunst en politiek. De Sint-Lucasscholen tussen ultramontaanse orthodoxie en drang naar maatschappelijk-culturele vernieuwing', in: Maeyer, J. de (red.), *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914*. Kadoc-studies 5 (Leuven 1988) 366.
- 95 Cleven, J. van, 'Sint-Lucasateliers in de plastische kunsten en de toegepaste kunst', in: Maeyer, J. de (red.), *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914*. Kadoc-studies 5 (Leuven 1988) 303-307.
- 96 De Maeyer, *Kunst en politiek*, 361.
- 97 Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op: De Maeyer, *Kunst en politiek*, 56-123.
- 98 De Maeyer, *Kunst en politiek*, 109.